

"בכל ישראל אין חייל אלמוני"

פרק בתולדות הנצחת הנופלים בישראל

מעוז עזריהו

"בכל ישראל אין חייל אלמוני"

פרק בתולדות הנצחת הנופלים בישראל

מעוז עזריהו

אוגוסט 2018

מוסד הרצל לחקר הציונות הוקם כמרכז מחקר אקדמי באוניברסיטת חיפה ביוזמתו ותמיכתו של ד"ר ראובן הכט. מאז הקמתו המוסד יוזם, מוביל ומנהל פרויקטים מחקרניים בתחומים הקשורים לתולדות הציונות, להיסטוריה הפוליטית, התרבותית והחברתית של שיבת ציון ושל מדינת ישראל ובסוגיות הקשורות בהיסטוריה של הלאומיות המודרנית.

במוקד העשייה האקדמית של מוסד הרצל לחקר הציונות נמצאת הפעילות המחקרית שהוא יוזם ומקדם. מוסד הרצל מפרסם את ממצאי המחקר באמצעות ספרי עיון, מונוגרפיות קצרות, מאמרים וקבצי תעודות. פעילותו האקדמית של מוסד הרצל לחקר הציונות באה לידי ביטוי בימי עיון ומפגשי חוקרים מישראל ומחוצה לה ובטיפוח שיתופי פעולה עם ארגונים ומוסדות בישראל העוסקים בלימוד היבטים שונים של הציונות כרעיון פוליטי, כמפעל לאומי וכמורשת היסטורית.

עריכה גרפית והבאה לדפוס: נוגה יוסלביץ

הודפס בישראל בשנת 2018

© כל הזכויות שמורות למוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה

ISBN 965-92683-0-6

הדפסה: מפעל השכפול, אוניברסיטת חיפה

<http://herzl.haifa.ac.il/index.php/he>

תוכן העניינים

4	"ושמם חי לדור ודור": רקע תרבותי-היסטורי
7	תקופת היישוב
7	החייל האלמוני
10	החלוץ האלמוני
13	המעפיל האלמוני
18	"גלעד ללוחמי מלחמת השחרור": החייל האלמוני 1949–1966
20	היכל הגבורה
23	"נצח והוד זכרו"
29	החלופות
36	"יד לגיבורים": נר התמיד
38	"מגש הכסף"
42	"בדמם הבקר יעלה"
45	"נר תמיד"
57	"לכל איש יש שם"
58	"דרך השמות"
60	"והשאר יסופר בתולדות ישראל"
63	אפילוג

לאחר מלחמת העולם הראשונה נעשה פולחן החייל האלמוני מרכיב מרכזי של הליטורגיה של הזיכרון הלאומי של הנופלים בקרב. במסגרת התנועת מפעל ההנצחה הממלכתי לנופלים במלחמת העצמאות עלתה על סדר היום הלאומי גם היזמה להקמתה של המצבה לחייל האלמוני. בספרי על מיסוד פולחני המדינה בישראל נדרשתי בקצרה לניסיון שלא צלח בשנים הראשונות לעצמאות ישראל להקים את המצבה לחייל האלמוני בירושלים.¹ לנושא זה נדרשה ביתר הרחבה אילנה שמיר במחקרה על האנדרטאות לנופלים בישראל.² חיבור זה מבקש להעמיק את הדיון ולהרחיב את היריעה ההיסטורית כך שתכלול הן את מופעיו של החייל האלמוני (שהיה ידוע גם כחייל הנעלם) ושל וריאציות על נושא הגיבורים האלמונים בשיח הציוני של תקופת היישוב, והן את החלופות השונות להנצחה הממלכתית של חללי מערכות ישראל שעלו על סדר היום המוסדי במהלך עיצוב פולחני המדינה לאחר הקמת מדינת ישראל. בסיום הפרק ימצא הקורא דיון בהיכל הזיכרון לחללי מערכות ישראל בבית הקברות הצבאי על הר הרצל שנחנך ביום הזיכרון תשע"ז.

"ושמם חי לדור ודור": רקע תרבותי-היסטורי

הצורך להיזכר על ידי הדורות הבאים הוא ביטוי למאבק האנושי בסופיות החיים. כפי שהבחין קהלת, השכחה היא המצב הטבעי של הקיום האנושי: "אֵין זְכוֹרָן לְרֵאשִׁימָה; וְגַם לְאַחֲרִימָה שִׁיחֵיו לֹא-יִהְיֶה לָהֶם זְכוֹרָן עִם שִׁיחֵיו לְאַחֲרָנָה". (א, יא). השאיפה להיזכר על ידי הדורות הבאים קשורה קשר הדוק לרעיון של המשכיות השם כמנגנון שמאפשר היזכרות, וכך להבטיח חיי נצח בתודעת הדורות הבאים. ההפך מחיי נצח היא שקיעה לתהום הנשייה: "זְכוֹר-אֶבֶד מִנִּי-אֶרֶץ; וְלֹא-שֵׁם לוֹ עַל-פְּנֵי-חוּץ". (איוב יח, יז).

הכוונה "לעשות שם" באמצעות מעשי גבורה יוצאי דופן הנחתה את גילגמש, גיבור האפוס השומרי-בבלי הקדום. הרעיון המנחה הוא כי הגמול למעשה גבורה הוא התהילה וקילוס השם שמבטיחים חיי נצח בזיכרון התרבותי. המדיום להבטיח את חיי הנצח היה שירה אפית המוקדשת לעלילות גבורה. שדרוג משמעותי של מנגנון ההנצחה היה המצאת הכתב, כאשר שימור השם בזיכרון הדורות הבאים התאפשר לא רק בשירה בעל פה, אלא גם על ידי שימורו החומרי של השם באבן, בקלף ובמתכת: השם היה לא רק תוצר של דיבור, אלא גם ישות נראית שיש לה קיום בממשות מעבר להגייטו של השם. השם הכתוב היה למדיום הנצחה עצמתי העומד ברשות עצמו. כפי שהבחין

1 מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948–1956, שדה בוקר 1995, עמ' 204.

2 א' שמיר, הנצחה וזיכרון. דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון. תל אביב 1996, עמ' 166–169.

הסופר סטפן צוויג, "יש משהו משכנע ברשמים חזותיים".³ אך לא מדובר רק במבע חזותי. החומריות של השם העניקה לו תוחלת חיים שמעבר לחייו הקצובים של בעל השם. עם כתיבתו בחומה, שמו של אדם נשמר גם לאחר מותו: חיי הנצח בזיכרון התרבותי מתאפשרים על ידי שימור זכרו באמצעות הקיום הפיזי של שמו. תפיסה זו באה לידי ביטוי ברור, אמנם בדרך השלילה, בנוסח הקללה "יימח שמו וזכרו".

ביוון העתיקה שלטה התפיסה כי המוות בשדה הקרב תוך גילוי גבורה היה נתיב מובהק לחיי נצח. תפיסה זו הנחתה את אכילס, גיבור האיליאדה שכתב הומרוס. הומרוס מספר כי אכילס שקל מה עדיף: לחזור לביתו ולמות בשלום או למות בשדה הקרב ולהשיג כך תהילת עולם. אכילס העדיף את התהילה שבמות גבורה בשדה הקרב, וכך זכה לתהילת הנצח שהבטיח לו הומרוס המשורר. בדגם ההומרי מנגנון ההנצחה אינו אוטומטי: מעשה גבורה אינו מיתרגם בהכרח לתהילת נצח. תנאי הכרחי הוא משורר שישורר את הגבורה באופן שיצודד את לבם של הדורות הבאים: תהילת נצח כרוכה בשירה שנשמרת בזיכרון התרבותי של הדורות הבאים.

הפוליס היוונית הייתה לא רק המסגרת הפוליטית של החיים ביוון הקלאסית אלא גם קהילת זיכרון המחויבת לתהילת הנצח של הנופלים בקרב. בספרטה נהוג היה שרק שמו של מי שנפל בקרב נחקק על קברו. בעקבות הרפורמה של קלייסטנס והתייצבות הדמוקרטיה האתונאית בשלהי המאה השישית לפנה"ס נקבע באתונה הנהוג שלפיו הנופלים בקרב יחדיו ושמותיהם של הנופלים נחקקו באבן. הרשימות השמיות של הנופלים בקרב הנציחו את תהילתם של מי שהקריבו חייהם למען הכלל: לא המשורר המספר עלילות גבורה אלא הפוליס היא שמופקדת על הנצחת שמם של הנופלים. הדמוקרטיה האתונאית ניסחה את תהילת הנצח במונחים שוויוניים של רשימות שמיות של נופלים: הרשימה החקוקה באבן סיפרה את סיפור תהילתם של מי ששםם נכלל בה. בה בעת היא העידה על המחויבות של הפוליס לתהילת הנצח של הנופלים כולם.

הרשימות עם שמם של הזכאים לתהילת נצח ביוון הקלאסית היו התקדים למצבות הזיכרון לנופלים בקרב שנעשו מאז המאה ה-19 לחלק בלתי נפרד של תרבות ההנצחה המודרנית. הנצחת שמם של הנופלים בקרב ברשימות הנופלים שהיו לחלק בלתי נפרד ממצבות זיכרון נועדה להבטיח את תהילת הנצח המגיעה למי שהקריבו את חייהם למען המדינה בכלל ומדינת הלאום בפרט. בהתאם לתקדים האתונאי, ההקשר של ההנצחה היה פטרייטי והמסר היה מחויבות של המדינה ושל החברה לשימור שמם ותהילתם של הנופלים. מצבות זיכרון הנושאות את רשימות הנופלים נעשו להיבט בולט

של נוף הנצחת מלחמת העולם הראשונה בגרמניה, בצרפת ובבריטניה. כשהם מקודמים על ידי ממשלות, עיריות, גופים ציבוריים וארגוני לוחמים, האנדרטאות ורשימות השמות המונצחים בלוחות הזיכרון הבטיחו תהילת נצח לנופלים בקרב.

המוטו האחד של רשימות הנופלים שנחקקו על מצבות זיכרון בבריטניה היה, בתרגום לעברית, "ושמם חי לדור ודור" (Their name liveth for evermore). המוטו היה חלקו השני של פסוק מספר בן סירא: "עצמותם בשלום ינחו על משכבם ושמם חי לדור ודור" (בן סירא פרק מה פסוק ו. תרגום: יהודה ליב בן-זאב). ציטוט חלקו הראשון של הפסוק היה בעייתי לנוכח העובדה ששרידי גופותיהם של מאות אלפים חיילים לא זוהו והם נקברו כאלמונים. במובן מסוים, רבים מהשמות שנחקקו על מצבות הזיכרון היו תחליף לגופות הנעדרים ולקברים שאינם. במקביל למה שההיסטוריון ג'יי וינטר כינה "פולחן השמות" שסחף את אירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה, הופיע דגם חדש ומקורי של הנצחה שבמוקדו היה קבר או מצבת הזיכרון לנופלים האלמונים, שגופותיהם נמצאו בשדות הקרב אך לא נודעו "בשם ובדרגה".

באתונה של המאה הראשונה לספירה התקיים פולחן של "אל לא ידוע". כפי שמספר פאולוס לשומעיו באתונה: "כי כאשר עברתי והתבוננתי בקדשים לכם מצאתי גם מזבח שכתוב עליו "לא אל בלתי נודע" (ספר מעשי השליחים, 17, 23). הפולחן לא הוקדש לאל מסוים, אלא לאלים קיימים ששמם וטבעם לא נודעו לאתונאים.⁴ החייל האלמוני של התקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה התגלם בגופתו של חייל מסוים שלא היה אפשר לזהות אותו בשם, מי שתמצית סיפור חייו היה מותו בשדה הקרב. בה בעת, האנונימיות של מי שקבור שם היא שעושה את קבר החייל האלמוני גם לסמל קולקטיבי לכל הנופלים בקרב.

ביום 11 בנובמבר 1920, ביום השנה השני לציון שביתת הנשק שסיימה את מלחמת העולם הראשונה, נקבר חייל בריטי בלתי-מזוהה בכנסיית ווסטמינסטר שבלונדון וחייל צרפתי בלתי-מזוהה נקבר בשער הניצחון שבפריז. בשנים שלאחר מכן התפשטה הנצחתו של החייל האלמוני לארצות נוספות. כבר בשנות העשרים של המאה העשרים נעשתה הנצחת החייל האלמוני למרכיב ליטורגי מסורתי של המדינה המודרנית. קבר או מצבת החייל האלמוני נעשו לאתר לאומי ייצוגי, שם נערכים טקסי זיכרון ממלכתיים ושם מניחים מבקרים רמי מעלה זרים במחווה של כבוד למדינה המארחת. בעוד שהשמות שנחקקו בשיש או נוצקו במתכת היו גם תחליף לגופותיהם של הנעדרים, החייל

4 Van der Horst, P. W. 1998. 'The Altar of the 'Unknown God' in Athens (Acts 17:23) and the Cults of "Unknown Gods" in the Graeco-Roman World'. In his: *Hellenism, Judaism, Christianity: essays on their interaction*, Leuven: Peeters Publishers, 187–220.

האלמוני ייצג את הנופלים כולם: ללא זהות וללא שם, החייל האלמוני ייצג את הרעיון המופשט של ההקרבה הפטריוטית שמעבר לסיפורים האישיים של הנופלים. הקבר ללא שם והשם ללא קבר היו תמצית הרעיון שנוצר באתונה במאה החמישית לפני הספירה, ולפיה תהילת הנצח של הנופלים בקרב היא מעבר למסכת עלילותיו של גיבור יחיד כמו אכילס, אלא גמול שניתן באופן שוויוני על ידי הקהילה לכל מי שהקריב את חייו למען הפוליס ותהילתה. בעקבות החלטה של הפרלמנט הצרפתי הדליק שר ההגנה הצרפתי את אש התמיד על קברו של החייל האלמוני בפריז ביום שביבת הנשק 1923.⁵ בכך החלה המסורת שקיבעה את אש התמיד כמרכיב ליטורגי של פולחן החייל האלמוני. באוקטובר 1935 נחנכה בווינה מצבת זיכרון לזכר "בעל החיים האלמוני" שנהרג במלחמת העולם הראשונה, כשהכוונה הייתה לסוסים, לכלבים וליונים ששירתו בנאמנות את הלוחמים משני הצדדים.⁶

תקופת היישוב

החייל האלמוני

הציבור היהודי בארץ ישראל נחשף לראשיתו של פולחן החייל האלמוני כחודש לאחר הטקס שנערך בלונדון ביום שביבת הנשק 1920. המונח שנעשה בו שימוש בשלב זה היה "החייל הנעלם".⁷ הכתבה סיפרה על "חגיגת הלוחם הנעלם בלונדון ביום שביבת הנשק". לא היה אזכור של העובדה שבפריז נערך טקס מקביל. לעומת זאת דיווח הכתב: "ואני יכול להעיד שמעולם לא ראיתי את עם לונדון יותר מתרגש מבאותה הזדמנות". המונח "החייל הנעלם" המשיך להופיע במקביל למונח "חייל אלמוני" עד שנות השלושים. לעומת זאת, על מצבות הבטון הפשוטות שנבנו בבית הקברות הישן בתל אביב בשנות העשרים כציון לקבורתם של אנשים ששמן לא היה ידוע נכתב "גלמוד".

כפי שניתן ללמוד ממספרם הגדל והולך של קברים ושל מצבות החייל האלמוני שנבנו בבירותיהן של מדינות ריבוניות, מדובר היה בתבנית הנצחה שנעשתה מאפיין אוניברסלי של הלאומיות המודרנית. בארץ ישראל נערכו טקסי זיכרון לחללי האימפריה שנפלו במערכה לכיבוש הארץ במלחמת העולם הראשונה בבית הקברות הצבאי הבריטי על הר הצופים בירושלים ביום שביבת הנשק. בתי הקברות הצבאיים הבריטיים בארץ ישראל נחנכו בשלהי שנות העשרים והיו היבט מקומי של דפוס אימפריאלי של הנצחה.

5 א' בן אליעזר, "אש התמיד" בת שלושים שנה, חרות, 27 בנובמבר 1953, עמ' 3.

6 'לבעל החיים האלמוני', הבקה, 5 במאי 1937, עמ' 1.

7 דאר היום, 8 בדצמבר 1920, עמ' 2.

הטקסים שנערכו שם ביום שביית הנשק בנוכחות ראשי השלטון הדגישו את שייכותה של ארץ ישראל לקיסרות הבריטית.

כמטבע לשון, "החייל האלמוני" נעשה מונח שגור במילון המושגים של ההקרבה הטוטלית, הבלתי מותנית והבלתי מתפשרת, של היחיד למען העניין הקולקטיבי. הצורך להנציח את "החייל האלמוני" היה לביטוי של הכרת תודה לקרבנם הקולקטיבי של הנופלים. במובן זה, "החייל האלמוני" לא היה עניינה של המדינה בלבד, אלא מי שמייצג את ההקרבה למען עניין קולקטיבי. "החייל האלמוני" היה גם מסמן של גבולות הקבוצה שהוא משתייך אליה ושמחויבת להנצחתו. שבועות ספורים לאחר יום הזיכרון לציון יום שביית הנשק 1924 ניתן פומבי לרעיון להקים בירושלים מצבה לזכר החייל היהודי האלמוני שנפל במלחמת העולם הראשונה:

בוא יבוא היום אשר ביום זיכרון של 11 בנובמבר תצעד בירושלים תהלוכת החיילים המשוחררים היהודיים מכל הצבאות, מכל הארצות, לגילוי החייל הנעלם שלנו!⁸

לעומת התפיסה הכלל-יהודית הרואה בירושלים את מרכזו של העם היהודי, הקולונל מוריס מנדלסון, שעמד בראש הסתדרות החיילים היהודיים המשוחררים בארה"ב, הציע ב-1927 להקים "פסל זיכרון לכבוד החייל היהודי" האמריקאי. ההנצחה הייתה אמורה לשמש כטיעון נגדי לטענה שהיהודים השתמטו משירות צבאי:

ברם מצבת הזיכרון לחייל היהודי היא מנעימת מלל יותר מכל הפרטים [...] הוקמה מצבת זיכרון ל"חייל האלמוני", ואיש לא יזכור שהיא גם לזכר החייל היהודי הנעלם. לו דרושה מצבת זיכרון מיוחדת.⁹

בתקופת היישוב היה המונח "חייל אלמוני" או "החייל הנעלם" מטבע לשון שנעשה בו שימוש מליצי אך שימש לעיתים גם התייחסות מילולית שניתן להבינה כפשוטה. במלאת עשור שנים לנפילת טרומפלדור וחבריו בתל חי התפרסמה בדבר רשימה קצרה לזכרו של אחד הנופלים תחת הכותרת "החייל האלמוני. לזכרו של הח' שרף שנפל בהגנת תל חי". מקריאת ההספד הקצר לומדים הקוראים כי, זאב שרף היה "בלתי ידוע לחברים, שקט, צנוע". בפנותו למת, הכתב מגלה כי "עד היום לא עלה בידי לברר מה שמך הפרטי". משמעות שונה בתכלית למונח נמצא בשיר "חיילים אלמונים" שכתב יאיר (אברהם שטרן) ב-1932, שהיה להמנון האצ"ל ולאחר 1940 להמנון הלח"י.¹⁰

8 דאר היום, 28 בדצמבר 1924, עמ' 2.

9 דאר היום, 23 בדצמבר 1927, עמ' 5.

10 י' גנוסה, 'על "חיילים אלמונים"', 1929-1932, עיונים בתקומת ישראל 5, 1995, עמ' 497-523.

"החיילים האלמונים" שבשיר אינם הנופלים בקרב, אלא החיילים שבמחתרת, שפועלים במסתרים, שיש להם אולי כינוי אך לא שם, אנשי הצללים שחשיפת זהותם תתאפשר אולי רק לאחר שיפלו בקרב ויזכו לקבר שעליו חקוק שמם. "החיילים האלמונים" הם מי שהמוות משחרר אותם לא רק "משורה" אלא גם מאלמוניותם:

חיילים אלמונים הננו, בלי מדעים,
וסביבנו אימה וצלמנות.
פלנו גיסנו לכל החיים:
משורה משחרר רק המות.

בשלהי מלחמת העולם השנייה העלה יצחק בן צבי, שעמד בראש הוועד הלאומי, את הרעיון להקים מצבת זיכרון לבני היישוב שנפלו במסגרת השירות בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.¹¹ ההצעה הייתה להקים גלעד ל"חייל האלמוני", אף על פי שהרעיון היה שלוח הזיכרון יפרט את שמותיהם של כל הנופלים. השימוש במונח "חייל אלמוני" למצבת זיכרון המנציחה את שמות כל הנופלים הצביעה כי מעבר לשאלת השם, "החייל האלמוני" נתפס כייצוג קיבוצי של הנופלים כולם. בן צבי פנה לדוד בדר, איש ההסתדרות שהקים ב-1941 את "ועדת ציון" כדי להקים מצבות על קבריהם המונומנטים של חלוצים. הקמת גלעד ל"חייל האלמוני" שנפל בשירות הצבא הבריטי במלחמה נגד גרמניה הנאצית לא עלתה בקנה אחד עם סדר היום המוצהר של "ועדת ציון", ומעורבותו של בדר בעניין הייתה כנראה היענות ליזמה של בן צבי ששיתף אתו פעולה במיזמי הנצחה אחרים.¹²

באביב 1945 נדמה היה שהתכנית עוברת לפסים של ביצוע. האדריכל יעקב פינקרפלד והפסלת בתיה לישנסקי, גיסתו של יצחק בן צבי, עיצבו את תכנית מצבת הזיכרון. הרעיון היה של מצבה בגובה 7 מטרים שתעמוד בראש גרם מדרגות הכולל 10 מדרגות בגובה 1.6 מטר. גרם המדרגות המובילות לאגדרטה היה בצורת טרפז: המדרגה בתחתית הייתה באורך של 11 מטר, בעוד המדרגה העליונה הייתה באורך של 6 מטר. הקיר סביב המדרגות היה מעוגל. על המצבה צריך היה להיות לוח עם שמות הנופלים. בשליש התחתון נועד להיות תבליט של אנייה טובעת – לזכר 140 מתנדבי היישוב חללי פלוגת התובלה 462 שאנייתם טובעה על ידי הגרמנים בים התיכון. על משטח המדרגה העליונה, לפני המצבה, עתידה הייתה לבעור אש תמיד. סביב המצבה יישתלו ברושים בחצי גורן עגולה. שטח אתר הגלעד ל"חייל האלמוני" היה 20X20 מטר. מיקומו, כפי שהציע בן צבי, היה בבית הקברות היהודי בהר הזיתים.

11 י' בן צבי לד' בדר, 22 במרץ 1945, ארכיון ציוני (להלן: א"צ) J1/6770.

12 ד' בדר ל" בן צבי, 27 במרץ 1945, א"צ J1/6770.

מצבת הזיכרון ל"חייל (הארצישראלי) האלמוני" על הר הזיתים נותרה בגדר תכנית אדריכלית בלבד. שבוע לאחר כניעת גרמניה הנאצית הציג יצחק בן צבי את מכתבו של בדר להנהלת הוועד הלאומי.¹³ טיוטה של חוזה מפברואר 1946 בין ועדת ציון ובין האדריכל והפסלת המצוי בעיזבונה של בתיה לישנסקי מעידה כי הנושא היה בשלב זה עדיין על סדר היום של יומי ההנצחה, אך בהעדר חתימות החוזה לא היה אלא הצהרת כוונות לא מחייבת.¹⁴ על פי דוד בדר, בשלב זה כבר היה מדובר בשלושה מפעלי הנצחה נפרדים אך קשורים נושאת.¹⁵ האחד היה מיועד לחללים "שלא חזרו מהשבי" שיוקם על הר הזיתים. השני היה גלעד לחללי הבריגדה שיוקם על הר הצופים, בסביבת הספרייה הלאומית, שם גם יוקם "קבר של החייל האלמוני". השלישי היה גלעד לזכרם של החיילים שנספו בים כשאנייתם טבעה בדרך למלטה. גלעד זה יוקם ליד הנמל בתל אביב. בדר סבר שיש להתחיל את מפעל ההנצחה המשולש בהקמת הגלעד על הר הזיתים. גלעד זה לא הוקם מעולם; מצבת הזיכרון לזכרם של החיילים שנספו בים הוקמה לאחר הקמת המדינה על הר הרצל.

בדצמבר 1945 התכנס בבית כנסת בפריז כינוס של לוחמים יהודים מכל חזיתות מלחמת העולם השנייה: חיילים סדירים, פרטיזנים ולוחמי מחתרת, כדי "לערוך יזכור לנשמתו של החייל האלמוני היהודי שנפל בקרב".¹⁶ הצורך באזכרה זו נומק בכך שבטקסי האזכרה שנערכו ביום שבתת הנשק לא הוזכר "החייל היהודי הבלתי נודע". טקס הזיכרון בפריז ביקש להדגיש את תרומת היהודים למאבק בנאצים ולהביע תמיכה ברעיון הקמתה של המדינה היהודית. התביעה היהודית להכרה בחייל היהודי האלמוני נענתה על ידי כמה ממדינות אירופה שהשתחררו מהכיבוש הגרמני. צרפת, יוגוסלביה וצ'כוסלובקיה העניקו אותות הצטיינות לחייל היהודי האלמוני בגטו ורשה. בנובמבר 1947 הצטרפה הולנד לרשימה והעניקה את "צלב ההתנגדות" ל"חייל היהודי האלמוני שנלחם בגבורה נגד הגרמנים בגטו ורשה".¹⁷

החלוץ האלמוני

ההתייחסות לחלוץ כאל החייל האלמוני של המפעל הציוני הופיעה בשנות השלושים של המאה הקודמת. החלוץ היה חייל אלמוני במובן זה שהיה איש מן השורה, מי

13 י' בן צבי לחברי ההנהלה של הוועד הלאומי, 15 במאי 1945, א"צ JI/6770.

14 'חוזה', 15 בפברואר 1946, א"צ JI/677.

15 ד' בדר לוועד הארצי של החיילים העבריים, 31 במרץ 1946, ארכיון המכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון (להלן א"ל) 4136A IV-208-1.

16 דבר, 23 בדצמבר 1945, עמ' 2.

17 המשקיף, 4 בנובמבר 1947, עמ' 2.

ששמו לא נודע ברבים, ולא דווקא מאנשי השם, ששמום הלך לפנייהם ותהילתם הייתה בפי כול. ב-1933 התפרסם הספד ליוסף בנימיני, איש הגדוד העברי שנפל חלל על משמרתו באביחיל, בעמק חפר:

תחילה אין אישיותו של החלל במרכז ההתעניינות, לכולנו הוא החייל האלמוני, אשר תוארו אצלנו כתואר אחד היהודים הנודדים המבקש זרת קרקע, להציב את כף רגלו העייפה מנדודי העולם...¹⁸

כפי שהבחין בעל ההספד, "מכיוון שאדם מת, הריהו יוצא מרשות עצמו לרשות החברה". עם מותו הפך יוסף בנימיני מ"חייל אלמוני" למי ששמו נודע ברבים וזכרו היה לעניין ציבורי. שלוש שנים לאחר הרצח החליטו חברים ואנשי המושב לבנות מצבת זיכרון על הקבר בצורת עמוד שיש שיובא מקיסריה.¹⁹ אבן הפינה למצבת הזיכרון בעיצובה של הפסלת בתיה לישנסקי הונחה בפברואר 1945.²⁰

דוגמה נוספת היא ההספד לאיכר יעקב דב מגידוב מיכנאל שנפטר ב-1936. כותרת ההספד הייתה "ציון לחייל האלמוני בבניין היישוב בא"י", כאשר ה"חייל האלמוני" הוא הגיבור הנחבא אל הכלים שתרומתו היא במעשיו ולא במילים:

הולכים ונעלמים החיילים האלמונים, הם הראשונים בבניין היישוב החקלאי בארץ, מאותם אנשי הסגולה, בעלי שאר הרוח, הענווים והצנועים בחייהם ובמעשים אלמי פה אבל ברוכי ה'ד, שלא באמרי פיהם, אלא בידיהם ממש הניחו את היסוד, הגרעין העיקרי לבניין ביתנו הלאומי.²¹

ביום ט"ו בשבט תרצ"ו ניטעה חורשה לזכרו של שלום אלישע, שומר כפר הילדים, שנפל חלל על משמרתו, שבדברי ההספד לזכרו תואר כ"חייל אלמוני", מי "שלא היו לו דרגות ולא כפתורים".²² באוגוסט 1937 נערך טקס גילוי הלוט מעל מצבת הזיכרון על קברו של אפרים צ'זיק שנפל במאורעות תרפ"ט בחולדה. מצבת הזיכרון עוצבה בצורת פסל המתאר שלוש דמויות: אפרים צ'זיק, אחותו שרה צ'זיק שנפלה בתל חי, ומי שנודע כ"שומר האלמוני" הסוכך על האח והאחות. רחל ינאית בן צבי ביארה את פסל "העבודה וההגנה" שעיצבה אחותה, בתיה לישנסקי בהתייחסות לחייל האלמוני:

18 'בואדי חוארת ליד קבר בנימיני', דבר, 3 במרץ 1933, עמ' 5.

19 דבר, 22 בינואר 1936, עמ' 3.

20 דבר, 11 בפברואר 1945, עמ' 4; המשקיף, 13 בפברואר 1945, עמ' 2.

21 'ציון לחייל האלמוני בבניין היישוב בא"י', דאר היום, 3 בינואר 1936, עמ' 4.

22 'ט"ו בשבט בכפר הילדים', דבר, 10 בפברואר 1936, עמ' 6.

לא כמצבת החייל האלמוני סתם, הנעלם אשר נשלח על ידי שליטיו לשדה הקרב ונפל אי-שם – כי אם מצבת אנשי העבודה, אנשים חיים, אשר מתוך צורך עצמי-נפשי, מתוך הכרת היעוד הכללי, הם מתמסרים לעבודת הבניין והיצירה, ובתוך העבודה הזאת הם עומדים הכן להגנה.²³

רחל ינאית עשתה הבחנה בין החייל הנשלח לשדה הקרב ונפל חלל ובין החלוץ המתנדב לעבודת הכלל ונכון להקריב את חייו אם יידרש. מכאן אך כפסע להופעת המונח "החלוץ האלמוני". בינואר 1939 נפתחה במוזיאון תל אביב תערוכת עבודות של פרופ' הניך שכללה גם סדרה גרפית בכותרת "החלוץ האלמוני". במאמר ביקורת על התערוכה נכתב כי שמה של התערוכה הוא

שם מושאל מהביטוי הידוע "החייל האלמוני" – אחד מרבים, שנועד על ידי הגורל להיות קרבן הרבים, למסור את עצמו לטובת העם. זוהי אישיות קיבוצית החסרה פרצוף משלה וגורל משלה [...]²⁴

"החלוץ האלמוני" היה לא רק מי שהקריב חייו בשדה הקרב, אלא דמותו הקולקטיבית של דור שתירם את מרצו למפעל הציוני שלא על מנת לקבל פרס אלא מתוך מחויבות אישית ומסירות לעניין הלאומי. במאי 1939 נפתח הביתן הארץ ישראלי ביריד העולמי בניו יורק. הביתן הארץ ישראלי נועד להפגין את הישגיו של היישוב היהודי בארץ ישראל. הסיפור הציוני נועד להיות מוצג באמצעות דגמים וצילומים. חשיבות מוטיב החלוציות בסיפור המוצג למבקרים בביתן באה לידי ביטוי בכך שבאולם הכניסה הוצבו פסל שכונה "החלוץ האלמוני" ולידו נר תמיד. ההקבלה לקבר החייל האלמוני עודדה מבקרים רבים להניח ליד הפסל פרחים, כביטוי של כבוד ושל הוקרה.²⁵

בשנת 1941 יסד דוד בדר, איש העלייה השנייה, את ועדת ציון במטרה להקים מצבות על קבריהם של "גלמודים", הם חלוצים שנקברו מבלי שנבנתה מצבה על קבריהם.²⁶ בדר טען כי החלוצים שלא נבנתה מצבה על קברם היו "חלוצים אלמונים", והציע "מצבה לאומית לחלוץ האלמוני".²⁷ מבחינתו, הקמת המצבות נועדה "להביא גאולה לקברם השומם",²⁸ אך הקמת המצבה על קברים שאינם מסומנים גם גאלה את החלוצים הקבורים שם מאלמוניותם.

23 ר' ינאית, 'גלעד', דבר, 26 באוגוסט 1937, עמ' 4.

24 י' שור, 'תערוכת הפרופסור פ. ק. הניך', דבר, 8 בינואר 1939, עמ' 5.

25 'מדוע הצליח הביתן הארצישראלי', דבר, 11 ביולי 1939, עמ' 4.

26 ד' בדר לחברה קדישא תל אביב, 29 באוגוסט 1939, אמ"ל 5-268-IV.

27 ד' בדר להנהלת הוועד הלאומי, 19 במאי 1941, אמ"ל 2-23-104-IV.

28 ד' בדר לא' מריינסקי, 4 באוקטובר 1942, אמ"ל 5-268-IV.

המעפיל האלמוני

המעפיל האלמוני הופיע בשיח הציוני באפריל 1939, בעת שהתקרב מועד פרסומו של הספר הלבן של ממשלת בריטניה ועם החרפת צעדיה של ממשלת המנדט נגד העלייה היהודית הבלתי-לגאלית. היישוב היהודי נאבק בגזרות על העלייה ומחה על מעצר וגירוש המעפילים שהגיעו לחופי הארץ. בעיתונות העברית נכתב על סבל המעפילים שברחו מאירופה, על המסע בים ב"ספינות המוות" ועל איום הגירוש של המעפילים כ"התעללות בפליטי המוות".²⁹ במוצאי שבת, ה-22 באפריל, נתפסו בחוף אשקלון 170 מעפילים בלתי-לגאליים שספינתם שוטטה 36 ימים בים. יום קודם לכן משו דייגים ערבים בחוף עזה את גופתו של מי שכונה "המעפיל האלמוני".³⁰ ההשערה הייתה כי הוא היה שייך לקבוצת המעפילים שנעצרה על ידי השלטונות בחוף אשקלון. הגופה הובאה לבית חולים הדסה לתל אביב. לאחר שלושה ימים הורה קצין המחוז לחברה קדישא לקבור את הגופה בבית הקברות בנחלת יצחק. ביצוע ההוראה היה מיד: המשטרה חששה שמסע ההלוויה יהפוך להפגנה המונית נגד מדיניות העלייה של הממשלה. ההלוויה החפוזה נערכה ביום רביעי, ה-27 באפריל, לפני הצהריים, והשתתפו בה אנשי החברה קדישא ושני שוטרים בלבד. הגופה נקברה באזור בו נקברו חללי תאונות ואסונות. על הלוח שהוצב ליד הקבר לא נרשם שם כלשהו.³¹

למעשה, בעת שנקבר כבר התפרסם שמו של מי שמבחינת הרשויות היה עדיין אלמוני. יום לפני ההלוויה דיווח דבר כי אחד המעפילים שנתפסו בחוף אשקלון סבר כי הייתה זו גופתו של צבי גורפינקל, שקפץ למים וטבע לאחר שסירה עם ארבעה ערבים ניסתה להתקרב לסירה שהובילה את המעפילים לחוף.³² ביום ההלוויה עצמו דיווח המשקיף, ביטאון התנועה הרביזיוניסטית, כי המעפיל האלמוני היה אמנם צבי גורפינקל, איש בית"ר, יליד לבוב שעלה לארץ ישראל באופן לא-לגאלי ב-1932, התגורר בנתניה והיה נשוי ואב לבת, נסע במאי 1938 לפולין בענייני משפחה ולא יכול היה לשוב לארץ ישראל בדרך חוקית.³³

בבוקר היום שבו נערך מסע ההלוויה החפוז הבקר, עיתון המזוהה עם החוגים האזרחיים ביישוב, פתח בקמפיין להקמת "יד למעפיל האלמוני". הרעיון היה שהמעפיל האלמוני ייצג את סבלם של הפליטים היהודים הנרדפים שאינם מוצאים מקלט:

29 דבר, 18 באפריל 1939, עמ' 1.

30 דבר, 24 באפריל 1939, עמ' 1.

31 'המעפיל האלמוני', הבקר, 27 באפריל 1939, עמ' 2.

32 דבר, 25 באפריל 1939, עמ' 1.

33 המשקיף, 26 באפריל 1939, עמ' 4.

נציב יד וזכר למעפיל האלמוני אשר גלי הים הביאוהו והטילוהו על חופי ארצנו! [...] שמו אינו ידוע לנו. הוא הובל לקברות אלמוני, בן לעם היהודי העתיק, אח למיליוני היהודים בתבל, סמל ליהודי הנרדף, הגולה, הנענה והסובל ברחבי העולם, אשר רק גלי הים רחמוהו והשיבוהו לעפרו [...] איננו יודעים את הוריו, בניו, קרוביו. אבל עלינו כולנו להקים לו יד ושם, להציב מצבת זיכרון על קברו [...] מצבה אשר תספר לדורות את פרשת ההעפלה היהודית לארץ-אבות.³⁴

בניסוחים רוויי הפאתוס של הבק, המצבה על קבר המעפיל האלמוני הייתה טעונה בסמליות והיה לה הקשר פולחני ברור: "כמו קבר החייל האלמוני בארצות אחרות יהיה לנו קבר המעפיל האלמוני".³⁵

יום לאחר שפרסם את הקריאה לציבור היהודי להתגייס להקמת המצבה על קברו של ה"מעפיל האלמוני" דיווח העיתון על "הד עצום בשדרות הרחבות לקריאתנו".³⁶ על פי הדיווח, התרומה הראשונה להקמת המצבה הייתה של מחוסר עבודה שהניח "את קרבנו הקטן על מזבח העם הנרדף" בלשונו המליצית של הבק. התורמים היו יחידים, ביניהם פליקס רוזנבלט, לעתיד פנחס רוזן, שר המשפטים הראשון של מדינת ישראל, שתרם 100 מא"י, וארגונים, כמו ברית הציונים הכלליים, התאחדות בעלי הבתים והמחלקה הסוציאלית של ועד הקהילה של תל אביב.

בבוקר בו פתח הבק בקמפיין לגיוס הכספים להקמת המצבה נקבר המעפיל כאלמוני. אך בבוקר יום ההלוויה כבר קבע המשקיף כי המדובר הוא בצבי גורפינקל. אך לידיעה לא היה תוקף רשמי לפני שנעשה זיהוי על ידי הרשות. הבדיקה נערכה כשבוע לאחר שנמצאה הגופה לבקשתה של אשתו של צבי גורפינקל. הקבר נפתח בנוכחות הרופא המחוזי, רבנים ואשתו של צבי גורפינקל.³⁷ המשקיף מסר כי במהלך פתיחת הקבר הקברנים "מפעם לפעם לגמו מעט יי"ש ועם העמיקם לחפור עשנו בלי הרף סיגירות".³⁸ הניתוח שלאחר המוות נעשה על שולחן הטהרה בחצר בית העלמין. על פי הסימנים שמסרה גב' גורפינקל נראה היה שהמדובר היה בגופתו של בעלה, צבי גורפינקל. לאחר הבדיקה נקברה הגופה. למחרת הודיע הצפה לקוראיו כי "המעפיל האלמוני – משל היה...".³⁹

34 יד למעפיל האלמוני, הבק, 26 באפריל 1939, עמ' 1.

35 שם, שם.

36 יד למעפיל האלמוני, הבק, 27 באפריל 1939, עמ' 3.

37 דבר, 3 במאי 1939, עמ' 5.

38 המשקיף, 2 במאי 1939, עמ' 1.

39 הצפה, 2 במאי 1939, עמ' 1. ראו גם: דבר, 3 במאי 1939, עמ' 5.

כפי שהודיע הבקר לקוראיו, זיהוי הגופה של המעפיל האלמוני על ידי אשתו של צבי גורפינקל לא אמור היה להשפיע על ההחלטה להקים מצבה על הקבר, והמאמץ לגיוס תרומות נמשך.⁴⁰ למעשה, עם זיהויו של המעפיל האלמוני כצבי גורפינקל הקיץ הקץ על הקמפיין הפטרייטי של הבקר. אף על פי שנאספו כספים לא הוקמה מצבה על קברו של מי שמבחינת הרישומים של החברה קדישא נותר "אלמוני". לא ידוע מה עלה בגורלם של הכספים שנאספו במסגרת הקמפיין של הבקר להקים מצבה על קברו של "המעפיל האלמוני". הנושא ירד מסדר היום של העיתון, למעט ידיעה שראתה אור ימים ספורים לאחר זיהוי הגופה ולפיה העיתון יידישע שטימע בקובנה, אז בירתה של ליטא דיווח על ההיחלצות הציבורית להקמת המצבה על קברו של האלמוני. לא ברור אם הייתה זו בעיה של תרגום מעברית לידיש או מידיש לעברית, או שמא טעות של המביא לבית הדפוס, אך כבר בכותרת, ולכל אורך הידיעה, ההתייחסות לא הייתה למעפיל האלמוני אלא דווקא לחלוץ האלמוני:

יבואו ימים, כאשר תקום יהודה וישראל ישכון לבטח, אז יעלו זקנים ונערים לקבר החלוץ האלמוני וישירו שירי דרוו, ויספרו הילדים לחלוץ האלמוני, כי לא לשווא נפל.⁴¹

לאחר תום מלחמת העולם השנייה החל שלב חדש במאבק היישוב במאמץ לפתוח את שערי הארץ הנועלים בפני יהודים. העלייה הידועה כ"בלתי לגאלית" הייתה עטויה במשמעויות של גבורה והקרבה של שליחי היישוב ושל המעפילים שעל סיפוני הספינות המבקשות לפרוץ את ההסגר הבריטי על חופי הארץ. המעפיל האלמוני, שלא נודע בשמו ושסיפורו האישי היה וריאציה על הסיפור הקולקטיבי של שארית הפליטה, היה לדמות שמייצגת את מאבק היישוב בשלטון הבריטי במאמץ לפתוח את שערי הארץ לעלייה חופשית. מאיר (מוניה) מרדור, מראשי עלייה ב', התפעם בזיכרונותיו מ"היהודי הפשוט, העולה, המעפיל האלמוני ששיתף את עצמו כפרט במאבק לעליה [...] והכל מתוך הכרה ברורה ונכונות מלאה למה שצפוי לו, וכל זאת כדי להגיע לחוף מבטחים, זו תקוות חייו האחרונה, ולהיאחז בו".⁴²

בספטמבר 1946 השתלט הצי הבריטי על אניית המעפילים פלמ"ח. במאבק נהרג המעפיל דב יונה שוורץ (ולא יחיאל שוורץ, כפי שנכתב בטעות בעיתונים).⁴³ במודעות שנתלו ברחבי חיפה היהודית נקראו התושבים לעצרת מחאה: "יהודי חיפה עומדים דום

40 י' למעפיל – המפעל נמשך, הבקר, 3 במאי 1939, עמ' 3.

41 ש' גלזר, 'קבר החלוץ האלמוני', הבקר, 7 במאי 1939, עמ' 3.

42 מ' מרדור, שליחות עלומה. פרקי מבצעים מיוחדים במערכות ה"הגנה". תל אביב 1952, עמ' 52.

43 דבר, 24 בספטמבר 1946, עמ' 1; הצפה, 29 בנובמבר 1946, עמ' 8.

לזכרו של המעפיל האלמוני שנפל חלל בידי הצי הבריטי על סף המולדת". ההתייחסות אליו כאל "מעפיל אלמוני" נבעה מכך שבשעת הדפסת המודעות עדיין לא ידוע היה שמו. בנובמבר 1946 החליט ועד הקהילה היהודית בחיפה לבנות גלעד לזכר המעפיל האלמוני על שפת הים. הצפה דיווח כי "תוקם מצבה על שפת ימה [של חיפה] לזכר המעפיל האלמוני החותר למולדתו".⁴⁴ כותב המאמר הביע תמיכה נלהבת במיזם:

וראוי שעל חוף ימה של חיפה שהיה מחוף מבטחים וגאולה לחוף גרושים וגולה חדשה, יתנוסס גלעד למעפיל ולגבור האלמוני, שריד השואה המחרף נפשו על זכות האומה לעלות למולדת.⁴⁵

בשלהי נובמבר 1946 הכריז הוועד הלאומי על יום התרמה ארצי להנצחת זכרם של המעפילים "שנפלו על סף הארץ".⁴⁶ הסרט שיינתן לתורמים אמור היה לשאת את שמו של דב יונה שוורץ, כך שנוצר רושם כאילו מדובר היה במפעל הנצחה של המעפיל שנהרג חודשיים קודם; הצפה אף הודיע כי יום הסרט הוא על שמו של שוורץ.⁴⁷ בתשובה על שאלה, הוועד הלאומי הבהיר כי המצבה לא תוקם בבית הקברות בחיפה והיא אינה על שמו של מעפיל מסוים: "יום הסרט נקרא ע"ש המעפיל שוורץ כשם סמל בלבד".⁴⁸ המצבה למעפיל האלמוני בחיפה לא הוקמה מעולם.

כהנצחה של היישוב העברי, המעפיל האלמוני היה השם שניתן לאניית מעפילים שהפליגה בפברואר 1947 מצרפת. האנייה נתפסה על ידי הצי הבריטי, נגררה לנמל חיפה וב-17 בפברואר הועברו המעפילים שעליה לאניות הגירוש הבריטיות לקפריסין.⁴⁹ שמה ניתן לה לזכר הרברט לזר, מעפיל שנהרג בעת העברת מעפילים לאניות הגירוש הבריטיות ב-9 בפברואר 1947. שמו של לזר לא היה ידוע בעת שהתפרסמה ההודעה על הלווייתו, וגם הוא, כמו צבי גורפינקל ודב יונה שוורץ לפניו, נודע ברבים בכינוי "המעפיל האלמוני". אמנם שמו התברר מאוחר יותר, אך לזכרו של הרברט לזר וכמחווה לגבורת המעפילים נקראה אניית המעפילים שהייתה בדרכה לארץ ישראל כשנהרג בשם "המעפיל האלמוני".

44 ד' זכאי, 'מן ההווה בעיר העתיד', הצפה, 21 בנובמבר 1946, עמ' 3.

45 שם, שם.

46 דבר, 29 בנובמבר 1946, עמ' 1; הצפה, 29 בנובמבר 1946, עמ' 8; המשקיף, 29 בנובמבר 1946, עמ' 8.

47 הצפה, 6 בדצמבר 1946, עמ' 8.

48 הוועד הלאומי לד' דבר, 9 בדצמבר 1946, אמ"ל 4136B-1-208-IV.

49 הארץ, 17 בפברואר 1947, עמ' 1; דבר, 18 בפברואר 1947, עמ' 1.

המצבה שהוקמה בספטמבר 2017 על קברו של צבי גורפינקל בבית הקברות בנחלת יצחק, תל אביב, צילום: מעוז עזריהו

בעקבות המחקר הנוכחי התברר כי על קברו של צבי גורפינקל, שהועלה על נס כ"מעפיל האלמוני" במאי 1939 לאחר שגופתו נשטפה לחוף עזה, לא הוקמה מצבה. הברור העלה כי על פי המסמכים של החברה קדישא, בקבר הלא מסומן נקבר "אלמוני". לאחר שהכתבות בעיתונות התקופה הועברו לידי החברה קדישא בתל אביב תוקן הרישום. למרות המאמצים שהושקעו לא נתגלו פרטים ביוגרפיים נוספים מעבר למה שנכתב בעיתונים. בתשרי תשע"ח נבנתה המצבה על הקבר, ועליה נכתב:

פ"נ
צבי גורפינקל ז"ל
יליד לבוב
טבע בחוף עזה
הובא לקבורה
בהא' אייר תרצ"ט
תנצב"ה
* * *

הפרדוקס של החייל האלמוני הוא שאינו מוכר בשמו, אך שמו הולך לפניו. שילובו של החייל האלמוני במילון המושגים של היישוב לאחר מלחמת העולם הראשונה בא לידי

ביטוי במנעד רחב של משמעויות. גמישות סמאנטית זו הייתה תוצאה בלתי נמנעת של העצמה הרגשית שהייתה לניגוד שבין ההקרבה הטוטאלית למען הכלל ובין אלמוניותו של מי שתהילתו לא נכרכה בשמו. שמו של החייל האלמוני המונצח לתהילת עולם במצבות זיכרון ובקברים מונומנטליים אינו ידוע, וזה מקור העוצמה שיש לו כמי שמייצג את כולם. אך כתוצאה מהזחה סמאנטית, לקטגוריה של חיילים אלמונים שייכים היו לא רק אלה ששמו לא היה ידוע כי לא היה אפשר לזהות אותם, אלא גם אלה ששמו לא היה ידוע ברבים כי תהילתם לא נודעה בציבור. במשמעות זו, החיילים האלמונים של היישוב היו "חולמים ולוחמים, שומרים, פועלים, איכרים, אנשי העליות הראשונות, מהם שנפלו על הגנת המושבות, מהם שקיפחו חייהם בעבודות כיבוש שונות בכבישים, ביבוש ביצות".⁵⁰ אלמוניות מסוג זה היא ביטוי לצניעות ולענווה: החייל האלמוני הוא מי שפועל מאחורי הקלעים, מבלי שהוא מבקש לעצמו פרסום ותהילה. כזה היה אפרים זינגר, שכונה "החייל האלמוני בעיתונות העברית".⁵¹ [אפרים זינגר] היה כל ימיו חייל אלמוני, מחלוציה של העיתונות העברית, אבל מעולם לא נדחף לכותל המזרח ולא חפש פרסומת לעצמו. בשקט ובצנעה עשה את עבודתו.⁵²

בה בעת אפשר היה שהכינוי חייל אלמוני התייחס, כפשוטו, לחייל שזהותו אינה ידועה. על פי דיווחו של עובד בית החולים לילודות ברחובות, בליל ה-8 בספטמבר 1946 "חייל אלמוני" איים עליו באקדח ודרש ממנו את כספו.⁵³ "החייל אלמוני" לא זוהה על ידי המותקף או על ידי המשטרה שלא טרחה לאתרנו. על פי עדותו של המותקף, נשמע שזה היה חייל אנגלי.

"גלעד ללוחמי מלחמת השחרור": החייל האלמוני 1949–1966

יום לאחר המצעד הצבאי שצעד בתל אביב במסגרת יום המדינה הראשון, שצוין בכ' בתמוז תש"ח, הוא יום מותו של הרצל, כתב ג'ון קמחי מאמר אוהד על האירוע ששילב את חגיגת העצמאות הישראלית עם חגיגת הניצחון המסתמן בשדות הקרב של מלחמת העצמאות. בין השאר כתב: "מאן דהו אמר לי אתמול, כי היהודים אינם מכירים את רעיון החייל האלמוני; בכל ישראל אין חייל אלמוני".⁵⁴ על פי על המשמה, חוסר העניין ברעיון החייל האלמוני גם ביטא גם דחייה של גינונים מיליטריסטיים:

50 א' דוד, 'הקדיש את חייו לאלה שאינם בחיים', מעריב, 3 בפברואר 1949, עמ' 2.

51 א' רם, 'החייל האלמוני בעיתונות העברית', המשקף, 19 בדצמבר 1944, עמ' 3.

52 שם, שם.

53 מ' רצח את שושנה קנטרוביץ', דבר, 11 בספטמבר 1946, עמ' 4.

54 ג' קמחי, 'המצעד הצבאי – הפגנה רבת רושם', על המשמה, 28 ביולי 1948, עמ' 1; דבר, 30 ביולי 1948, עמ' 6.

"הם (היהודים) אינם מכירים ברעיון הסרדיוט האלמוני שהוא חייל באשר הוא לבוש סגין ונעול מגפיים; הם מכירים ברעיון של חייל-אדם, לחייל יש אצלנו זהות אנושית מסוימת".⁵⁵

בניגוד לתובנה שציטט ג'ון קמחי, רעיון החייל האלמוני לא היה זר לרוח התקופה בישראל. הטרמה של הרעיון הופיעה בשיר מגש הכסף שכתב נתן אלתרמן. השיר נכתב לאחר החלטת החלוקה, עוד לפני שפרצה מלחמת העצמאות, והיה לטקסט מרכזי של פולחן הנופלים במלחמת העצמאות כבר בשנותיה הראשונות של המדינה.⁵⁶ גיבורי השיר הם "הנערה והנער" שהם מגש הכסף שעליו ניתנה מדינת ישראל. הנערה והנער הם אלמונים: ללא שם, קרבנם מייצג את הנופלים כולם. המדובר אינו ב"חייל אלמוני" ממין זכר, אלא בשוויון מגדרי המתבטא בהתייחסות המפורשת ל"נערה ולנער" ייצוגיים שהקריבו קרבן את חייהם למען האומה. לקראת יום העצמאות השני החליטה עיריית תל אביב להנציח את מלחמת העצמאות באמצעות 22 שמות חדשים לרחובות. במסגרת המדיניות שלא לקרוא רחובות על שמם של נופלים אלא להנציחם באופן קיבוצי נקראו רחובות בדרום-מזרח העיר בשמות יד לבנים והגיבור האלמוני.⁵⁷

בעבור תנועת החרות, היורשת הפוליטית של האצ"ל, הנצחת החייל האלמוני של המחתרת הייתה מבע טקסי של מחויבות למורשת המאבק. בינואר 1949 נפתחה בבית ז'בוטינסקי תערוכה על חלקו של האצ"ל במלחמת העצמאות.⁵⁸ במרכז האולם הוצבה על במה מצבת זיכרון לחייל האלמוני של המחתרת. בטקס גילוי המצבה השתתפו מנהיגי האצ"ל: מנחם בגין הדליק את הנרות לצד המצבה, ויעקב מרידור הניח זר פרחים למרגלותיה. במרכז המצבה הייתה "מגילת יזכור". במהלך טקס שנערך ברמת גן לזכרו של דב גרונר באוקטובר 1952 לקראת בניית האנדרטה לזכרו מול תחנת המשטרה נמסר כי תוקם אנדרטה לזכר החייל האלמוני של האצ"ל בירושלים.⁵⁹

את שאלת ההנצחה הממלכתית של החייל האלמוני יש להבין על רקע עיצוב דפוסים מפעל ההנצחה לנופלים כהיבט של ליטורגיה לאומית. מרכיב חשוב במפעל ההנצחה לנופלים שהותנע לאחר מלחמת העצמאות היה הקמתן של מצבות הזיכרון שנועדו לספר את סיפור ההקרבה והגבורה של המאבק על העצמאות בנוף הישראלי. על פי הדגם

55 'אם אלה נעדרו', על המשמה, 29 ביולי 1948, עמ' 2.

56 מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948–1956, שדה בוקר 1995, עמ' 125.

57 מכתב למערכת ותשובת מזכיר העיר, מעריב, 17 במרץ 1950, עמ' 6.

58 'התערוכה על מלחמת השחרור של אצ"ל נפתחת בת"א בטקס רב רושם', חרות, 29 בינואר 1949, עמ' 1.

59 'נפתח חגיגת המפעל להנצחת גרונר הי"ד', חרות, 6 באוקטובר 1952, עמ' 4.

המקובל, מצבות הזיכרון שעתידות להיבנות בשדות הקרב וביישובים נועדו במובהק להנציח את שמותיהם של הנופלים בקרב: לפי הנתונים שהיו בידי משרד הביטחון הוקמו עד 1954 כארבעים גלעדים על ידי משפחות שכולות, חברים לנשק ויחידות צבאיות.⁶⁰ לאלה יש לצרף את מצבות הזיכרון שבנו יישובים: קיבוצים, מושבים, מועצות מקומיות וערים לזכר בני המקום שנפלו במלחמה. בעוד רשימת השמות בחזית מצבות הזיכרון יצקה את ההנצחה האישית בתבנית קבוצתית, נר התמיד שהודלק בטקסי אזכרה ייצג את הנופלים כקבוצה. השילוב בין השמות ובין נר התמיד אפשר להתייחד עם כל אחד מהנופלים כיחיד ובה בעת להדגיש את היחד הקיבוצי שמייצג נר הזיכרון הדולק לזכר כולם. כך, בטקס אזכרה לחללי גוש דן שנערך באוגוסט 1949 בגבעתיים הוקראו השמות על ידי אחד ההורים השכולים, ובעת העלאת הדגל והורדתו לחצי התורן הודלקה אש התמיד ונשמעה תרועת החצוצרה.⁶¹

היכל הגבורה

קבר החייל האלמוני הוא מחווה לחייל ששמו אינו ידוע ונקבר כאלמוני, אך בה בעת החייל האלמוני הוא גם מי שמייצג את הנופלים כולם. אך ההיפך אינו נכון: הנצחה קולקטיבית של הנופלים אינה חייבת ללוש צורה של קבר או אנדרטה לחייל האלמוני דווקא. אפילו אם נקברו כאלמונים, הנצחת שמות הנופלים ותייעוד הביוגרפיות שלהם כולם באתר אחד, בנוף הפיזי או במרשתת, היא אפשרות זמינה.

במרץ 1949 ערכו נציגי ההורים השכולים מסיבת עיתונאים ובה הציגו את דרישותיהם בנוגע למפעל ההנצחה של הנופלים במלחמת העצמאות.⁶² תביעה מרכזית הייתה להנציח את זכר הבנים באמצעות "היכל הגבורה" שיוקם בכל אחת משלוש הערים הראשיות בארץ, שם ירוכו ביוגרפיות, צילומים, יומנים ומכתבים של הנופלים. בין ההצעות שקיבלה האספה הכללית של ארגון יד לבנים שהתכנסה בראשית ינואר 1950 הייתה ההצעה להקים "היכלי גבורה בערים הראשיות בארץ שבהם ירוכו תולדות חייהם וכל החומר בקשר לחללים [...]"⁶³, "היכלי גבורה אלה אמורים היו להיות בתי-עדות עירוניים שיאצרו את זכרם של הנופלים. הרעיון התגלם בצורת בתי יד לבנים שנבנו מאוחר יותר ברחבי הארץ. במקביל הופיע רעיון הקמת "היכל גיבורים" לזכר הנופלים ברשימה של אפרים תלמי שהתפרסמה בדבר ביוני 1949. הרשימה

60 עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 193.

61 'מפקד אזכרה לחללי גוש דן', דבר, 30 באוגוסט 1949, עמ' 2.

62 חרות, 15 במרץ 1949, עמ' 4.

63 פרוטוקול אסיפה כללית של אסיפת ארגון יד לבנים, 10 בינואר 1950, ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון (להלן: אצה"ל) 62-28/1960.

נכתבה בעקבות פגישה של תלמי עם המשוררת אנדה פינקרפלד-עמיר. בפברואר 1948 החלה אנדה פינקרפלד-עמיר במלאכת איסוף של חומר ביוגרפי על הנופלים במלחמת העצמאות במסגרת מדור הלוחמים של ארכיון צה"ל.⁶⁴ בשלהי 1949 הצטרפה למחלקה להנצחת החייל.⁶⁵ היא סייעה את עבודתה במשרד הביטחון בדצמבר 1950.⁶⁶ החומרים הביוגרפיים שקיבצה שימשו להוצאת ספר יזכור לזכר חללי מלחמת העצמאות. הרעיון של ספר יזכור לזכר חללים היה מעוגן במסורת יהודית של הנצחה שראשיתה בציווי שציווה אלוהים למשה: כתב זאת זכרון בספר (שמות יז, יד).

ספרי יזכור נעשו לחלק מתרבות הזיכרון הציונית בארץ ישראל. ב-1911 יצא לאור יזכור שערך הסופר אז"ר שהוקדש ל"חללי הפועלים העברים בא"י". ספר יזכור שיצא לאור ב-1955 וכלל ביוגרפיות קצרות של הנופלים שמש כאנדרטה ספרותית המשמשת כהנצחה קולקטיבית לחללי מלחמת העצמאות.

מעבר לפרסומו של החומר שנאסף הייתה השאלה היכן יישמר. בעבור אנדה פינקרפלד-עמיר רעיון היכל הגבורה היה מענה מתבקש. על פי חזונה, שם "תרוכו [...] עדות מלאה וממצה לדורות על בנים אלה גבורתם ופועלם".⁶⁷ הרעיון היה של היכל הגבורה המשמש כ"ספריה-מאוזוליאום".⁶⁸ על פי התכנית שהציע האדריכל יעקב פינקרפלד, אחיה של אנדה עמיר-פינקרפלד, ההיכל יהיה בצורת אולם עגול וריק בקוטר של 12–15 מטרים, כאשר מסביב לקיר יסודרו כ-5000 ספרים, ספר לכל נופל, ובאמצעו של האולם יוצב נר תמיד.⁶⁹ לפי התכנית להיכל יהיו צמודים שני חדרים. באחד יישמרו כרטיסיות עם פרטים ביוגרפיים על הנופלים, זיכרונות, מכתבים וגם יצירות אמנות ודברי ספרות. החדר השני יועד לספרן ולאנשי השירות.

בידיעה שהופיעה בדבר במרץ 1950 נמסר כי ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון "הביע את הסכמתו לצרף את היכל הגבורה אל תכנית הבניינים המונומנטאליים שיוקמו בירושלים".⁷⁰ בידיעה גם נמסר כי היכל הגבורה ייבנה בהר הרצל. בית הקברות הלאומי בהר הרצל נחנך באוגוסט 1949 עם קבורתו מחדש של בנימין זאב

64 על "ארכיון הלוחמים": אפרים תלמי, 'בארכיון צבא ישראל', דבר, 20 ביוני 1949, עמ' 2.

65 א' שמיר, לבל יהיו כלא היו: היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים. תל אביב, 2003, עמ' 96–98.

66 א' עמיר-פינקרפלד למ' שילן, 20 בדצמבר 1950, ארכיון המדינה ג 5428/12.

67 "היכל הגבורה" בהר הרצל, דבר, 27 במרץ 1950, עמ' 2.

68 א' פינקרפלד למ' שילן, 20 בדצמבר 1950, ארכיון המדינה ג 5428/12.

69 א' עמיר-פינקרפלד לוועדת השופטים לתכנון הר הרצל, 20 במרץ 1950, אצה"ל 133–758/1953.

70 דבר, 27 במרץ 1950, עמ' 2.

הרצל בפסגת ההר בטקס ממלכתי מלא הוד. בשיפולים הצפוניים של ההר הוקם בית הקברות הצבאי שנועד מלכתחילה לשמש כבית קברות צבאי לאומי.⁷¹ במרץ 1950 נקברה בבית הקברות הצבאי הצנחנית חנה סנש, שארונה הובא מהונגריה. הרעיון למקם את היכל הגבורה בהר הרצל עלה בקנה אחד עם התפיסה של בית הקברות הצבאי על הר הרצל כפנתיאון הגבורה של מדינת ישראל.

במאי 1950 נערכה פגישה בין אנדה עמיר-פינקרפלד לבן גוריון.⁷² בתשובה על שאלתו של ראש הממשלה הציעה עמיר-פינקרפלד לבנות את היכל הגבורה בבית הקברות הצבאי על הר הרצל. בן גוריון סבר כי "ייתכן שלא טוב לבנותו בסמוך לבית הקברות". הסיכום היה ש"לעת עתה [יש] לקבוע רק את ירושלים כעיר בה יוקם ההיכל". יוסף דקל, מנהל המחלקה להנצחת החייל, הביע את פליאתו על כך שאנדה עמיר-פינקרפלד פנתה ללא ידיעתו לראש הממשלה ושר הביטחון בהצעה להקמת מה שהוא כינה "היכל הלוחמים".⁷³ כפי שהסביר, הנושא לא תועדף על ידי משרד הביטחון ולכן ולא נכלל בתקציב המחלקה. מאוחר יותר דקל שינה את עמדתו. בישיבה של המועצה להנצחת החייל שנערכה בספטמבר 1953 טען כי הגיע הזמן להקים את היכל הגבורה על הר הרצל: "יש מקום מתאים לזה בכניסה לבית הקברות הצבאי בהר הרצל".⁷⁴ דקל אימץ את הרעיון של אנדה עמיר-פינקרפלד מבלי לציין את מקורו. עם פרישתו מניהול המחלקה להנצחת החייל בינואר 1955 פנה שוב דקל לשמעון פרס, מנכ"ל משרד הביטחון, בהצעה לבנות את היכל הגבורה שם ירוכזו פרטים אישיים וחומרים של הנופלים. הוא הזכיר כי ראש הממשלה הבטיח זאת להורים השכולים. הצעתו של דקל הייתה שבית אליהו (גולומב) שנמצא בהקמה (לעתיד: מוזיאון ההגנה) יהיה היכל הגבורה על שם אליהו גולומב, "ובבית זה יש לאסוף את כל החומר על הגבורה בישראל".⁷⁵ הפנייה של דקל הייתה בעלת אופי אישי, ניסיון להבטיח את המשך עיסוקו בנושאי הנצחה גם לאחר עזיבתו את המחלקה להנצחת החייל. ההצעה נותרה בגדר רעיון בלבד. המוזיאון שנחנך בפסח 1961 בבית אליהו נבנה כמוזיאון לתולדות ההגנה.⁷⁶

71 מ' עזריהו, במותם ציו. אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות, תל השומר 2012.

72 סיכום פגישה בין אנדה עמיר-פינקרפלד ודוד בן גוריון ב-15 במאי 1950, 14 ביוני 1950, אצה"ל 220-221/1970.

73 י' דקל לזלינגר, 11 ביולי 1950, אצה"ל 220-221/1970.

74 ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 15 בספטמבר 1953.

75 י' דקל לש' פרס, 28 בינואר 1955, אצה"ל 81-849/1973.

76 ש' סבוראי, 'לביצור המורשה', דבר 25 באפריל 1961, עמ' 5.

“נצח והוד זכרו”

הרעיון שעמד מאחורי היכל הגבורה היה להפקיע את הנופלים מאלמוניותם על ידי הנצחת שמם והביוגרפיה שלהם כך שסיפור חייהם יישמר לדורות הבאים. הממד הקיבוצי של ההנצחה בא לידי ביטוי בריכוז החומרים הביוגרפיים של הנופלים כולם באתר ייעודי, כאשר נר התמיד מדגיש את האופי המקודש של האתר. ב-1950, כאשר אנדה עמיר-פינקרפלד קידמה את רעיון הקמת היכל הגבורה, ניצבו בראש סדר היום של הנצחת הנופלים במלחמת העצמאות בניית בתי הקברות הצבאיים, קביעת יום זיכרון כללי לנופלים והקמת מצבה לחייל האלמוני.⁷⁷ מבחינתה של אנדה עמיר-פינקרפלד, היכל הגבורה לא היה חלופה למצבת החייל האלמוני. במתכונת שהציעה, היכל הגבורה ומצבת החייל האלמוני השלימו זה את זה. על פי הצעתה, לפני הכניסה להיכל הגבורה שיוקם בהר הרצל צריכה להיות שדרה רחבה “ובכיר שלפניה מצבת החייל האלמוני כפי שישנה בכל אומות העולם ואף מרכזות סביבה אלפי תיירים ומבקרים”.⁷⁸

פולחן החייל האלמוני היה סממן מוכר של ריבונות, כאשר הנחת זר למרגלות האנדרטה או הקבר הייתה לחלק מכללי טקס ביקורם של מבקרים רמי מעלה מחו"ל. ידיעות בעיתונות סיפרו על נציגים דיפלומטיים של ישראל שהניחו זרים למרגלות אנדרטאות החייל האלמוני בארצות שונות.⁷⁹ לאחר כינוס הייסוד של ארגון יד לבנים בינואר 1950 הביא העיתונאי יואל מרקוס מדבריו של אב שכול שהציע כי גם בישראל, “ככל הארצות בעולם” שנלחמו על חירותן, תיבנה אנדרטת החייל האלמוני על קבר החייל האלמוני “שנבחר בקפידה מבין כל האלמונים”, וכי המקום ישמש להנחת זרים במצעדים, אספות עם וחגים.⁸⁰ אם שכולה הסבירה מדוע קברו של החייל האלמוני היה לזיכרון טעון בקדושה בעבור כל עם: “כי ללא חייל אלמוני אין גנרלים, אין שרים, אין מדינה”.⁸¹

בפועל הנושא כבר היה על סדר היום המוסדי של הנצחת הנופלים. בדצמבר 1949 העלה יוסף דקל את הרעיון להקים אנדרטה לחייל האלמוני במכתב ששלח לסגן שר הביטחון שאול אביגור: “הנני מפנה את תשומת לבך לנוהג היפה בעולם לקבוע מצבה

77 י' דקל-לש' אביגור, 7 בדצמבר 1949, אצה"ל 580/1956-375.

78 א' עמיר-פינקרפלד לוועדת השופטים לתכנון הר הרצל, 20 במרץ 1950, אצה"ל 133-758/1953.

79 קול העם, 20 במאי 1948, עמ' 2; חרות, 6 באוקטובר 1948, עמ' 3; הצפה, 17 באוגוסט 1948, עמ' 2.

80 י' מרקוס, 'צרור הצעות', חרות, 16 בינואר 1950, עמ' 2.

81 א' מילר-כהן, 'המונופולין על המוות', חרות, 30 בספטמבר 1951, עמ' 2.

לחייל אלמוני באחד המקומות המרכזיים ביותר בארץ וצריך לדעתי לקיים זאת גם אצלנו".⁸² ביוני 1950 פנה דקל שוב לאביגור, והפעם בהצעה מפורטת יותר:

"קבר החייל האלמוני" כמקובל, הוא המקום המקודש והמכובד בכל בירות העולם. מבלי לחקות דרכי גויים, צריכים אף אנו להקים גלעד ללוחמי מלחמת השחרור. גלעד כזה, שתכניתו האמנותית תיסד על מסורת ישראלית קדומה, עשוי לקיים תפקיד רב בחנוך אזרחי המדינה ולהעלאת קרנה בגויים. הביקור העממי לידו יהפך נוהג בימי חג ומועד למדינה שם יניח זרו שגריר מדינה ידידותית וכ"ו".⁸³

ההסתייגות המובעת במשפט "מבלי לחקות דרכי גויים" וההתייחסות לכך שעיצובו של הגלעד יהיה מבוסס על "מסורת ישראלית קדומה" ביטאו את הרעיון שחובה לבסס את המערך הסמלי של הריבונות המדינית על אדנים של מסורת יהודית. ההתייחסות להעתקת מסורות זרות כאל דבר לא ראוי היא היבט מובנה של הלאומיות המודרנית הרואה באותנטיות עניין מרכזי בעיצובה של זהות לאומית. עניין זה בא לידי ביטוי מפורש במהלך עיצוב הדפוסים הממלכתיים של הנצחת הנופלים בישראל. בעבור מי שגרס כי חיקוי של דפוסים טקסיים זרים ייצג גישה גלותית,⁸⁴ השאלה "[האם] מוכרחים אנו ללכת בחוקות הגויים ולחקות?"⁸⁵ הייתה שאלה רטורית.

ההסכמה על כך שיש לאמץ מסורות טקסיות שהיו לחלק מהקנון האוניברסלי וההסתייגות מחיקוי כביטוי לגישה גלותית סתרו זו את זו. פתרון אפשרי לסתירה נמצא בדרישה לצקת את התוכן בתבנית מסורתית, שפירושו היה חיפוש אחר דפוסים המעוגנים במסורת היהודית. יוסף דקל היה מודע לסתירה לכאורה שבין אימוץ מסורת אוניברסלית ובין הצורך להימנע ממראית עין של חיקוי. במכתרו לתכנון בתי הקברות הצבאיים שפרסמה המחלקה להנצחת החייל באפריל 1949 נדרשו המשתתפים לחפש צורה לבית עלמין יהודי בהתחשב במסורת היהודית. כפי שהסביר דקל מאוחר יותר, "לא יכולנו ללכת בדרך החיקוי לבתי קברות צבאיים בארצות אחרות".⁸⁶

פתרון לסתירה לכאורה נמצא בקביעה כי המסורת היהודית היא שעמדה ביסוד המסורת האוניברסלית. במובן זה, אימוץ מסורת אוניברסלית לא היה אלא שיבה למקורותיה היהודיים. הטענה התמקדה בנושא נר (או אש) התמיד. מקורו של המונח העברי נר

82 י' דקל לש' אביגור, 7 בדצמבר 1949, אצה"ל 580/1956-375.

83 י' דקל לש' אביגור, 2 ביוני 1950, ארכיון היחידה להנצחת החייל (להלן: איל"ה).

84 איפכא מסתברא, 'בתרועה ובקול שופר', מעריב, 18 בפברואר 1949, עמ' 2.

85 'ועד לקשרי ידידות', דבר, 28 באפריל 1950, עמ' 6.

86 עזריהו, במותם ציון, עמ' 14.

התמיד הוא בציווי אלוהי למשה: וְאַתָּה תִּצְוֶה אֶת-בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וַיִּקְחוּ אֵלֶיךָ שָׁמֶן זֵית זָךְ כְּתִית-לְמָאֹר: לְהַעֲלֹת נֵר תָּמִיד. (שמות כז, כ; נוסח זהה כמעט מופיע בספר ויקרא כה, א). נר התמיד הוצב במשכן ואחר כך במקדש, שם היה נר התמיד הנר המערבי במנורת שבעת הקנים.⁸⁷ המונח אש תמיד קשור גם הוא לעבודה במשכן: אֵשׁ תָּמִיד תִּקְדַּד עַל-הַמִּזְבֵּחַ, לֹא תִכָּבֶה. (ויקרא ו, ו). מקורו של נר הנשמה הוא בפסוק נר ה', נְשָׁמַת אָדָם; (משלי כ, כז).

במאמר במעריב מפברואר 1949 קבע המחבר: "אנחנו נתנו לעולם את רעיון נר הנשמה, והגויים קיבלוהו. ובכל חג לאומי גדול הם קרבים אל המדורה הבוררת לזכר הנעדרים, החייל האלמוני או גדולי האומה".⁸⁸ במאמר בדבר חזר המחבר על הטענה בדבר מקורו היהודי של המנהג:

בכל בירות העולם יש קבר של החייל האלמוני, שלפיד דולק למראשותיו. עובדה היא שנוהג זה נתחדש אצל האומות לנר התמיד שהיה דולק בוורמייזא, באו הגויים, נתרשמו ובנו מתכונתו. מנר התמיד קם קברו של החייל האלמוני (הדגשה שלי, מ. ע.). האם מוכרחים אנו לחקור את נכסי הניכר, כדי להגיע בעקיפין למקור שלנו?⁸⁹

יש לציין כי בתרבות ההנצחה הציונית המונח נר תמיד הופיע גם בהשאלה לאמצעי הנצחה בכלל. לדוגמא, ב-1932 הופיע ספר זיכרון לבנימין זאב גולדברג שנספה במאורעות תרפ"ט. שמו של ספר הזיכרון היה נר תמיד לעולת תמיד.

שאלת מיקומה של מצבת החייל האלמוני היא בעלת משמעות רבה בגאופוליטיקה של הזיכרון. בינואר 1950 הציע העיתונאי יואל מרקוס למקם את קבר החייל האלמוני בכיכר מרכזית שתיבנה בתל אביב.⁹⁰ כאמור לעיל, במרץ 1950 הציעה אנדה עמיר-פינקרפלד לבנות את מצבת החייל האלמוני בסמיכות להיכל הגבורה שייבנה בהר הרצל. הנושא קיבל תוקף רשמי בעקבות פגישה שערך יוסף דקל עם דוד בן גוריון באוגוסט 1950. בפגישה הציג דקל את הצורך בהקמת אנדרטה לחייל האלמוני. בן גוריון סבר שיש להקים את האנדרטה בשטח הקריה בירושלים, ואף הציע את המקום

87 א' ארזי, 'להעלות נר תמיד', הבק, 12 בפברואר 1954, עמ' 4.

88 איפכא מסתברא, 'בתרועה ובקול שופר', מעריב, 18 בפברואר 1949, עמ' 2.

89 'ועד לקשרי ידידות', דבר, 28 באפריל 1950, עמ' 6.

90 י' מרקוס, 'צרור הצעות', חרות, 16 בינואר 1950, עמ' 2.

המתאים לכך: "ובאם הדבר ניתן מבחינה ארכיטקטונית – במגרש שבין בית הנשיא ובין בניין הכנסת".⁹¹

הבחירה בירושלים עלתה בקנה אחד עם המדיניות שקידם בן גוריון להפוך את ירושלים העברית לבירת מדינת ישראל, דבר שהיה בעל משמעות גאופוליטית רבה במיוחד לנוכח ההתנגדות של הקהילה הבינלאומית. המיקום של המצבה בקריית הממשלה נועד לשלב את מבנה הכוח הפוליטי של הריבונות המדינית עם המבצע הסמלי רב העוצמה של ההקדשה הפטריוטית העילאית שנמצאת בבסיס הריבונות המדינית. בה בעת, דקל תמך בביזור ההנצחה. לדעתו ניתן היה להציב אנדרטה לחייל האלמוני גם בחיפה, על רכס הכרמל, ובתל אביב, באחת הכיכרות המרכזיות.⁹² זאת ועוד: להצעתו, דגמים מוקטנים של הגלעד יוצבו בכל אחד מבתי הקברות הצבאיים בישראל.⁹³

קריית הממשלה תוכננה להיבנות בשטח הכפר הערבי שייח' באדר, שם נקברו במהלך מלחמת העצמאות כ-900 חללים, מהם 250 חיילים. ההחלטה למקם שם את קריית הממשלה חייבה לפנות את בית הקברות. אורח שומר מצוות הציע שלא לפנות את בית הקברות ולהפוך אותו ל"מקום קדוש ומצבה היסטורית...מצבה נהדרת לכל גיבורי השחרור". האתר ישמש "גרעין לקריה" כפי שהקריה תשמש "גרעין" לירושלים, וירושלים לארץ ישראל.⁹⁴ על פי ההצעה, בית הקברות צריך היה לשמש "כקבר החייל האלמוני לאומות העולם". הרעיון הובא לידיעתו של יוסף בורג, סגן יושב ראש הכנסת מטעם המזרחי, וזה העבירה בכתב לבן גוריון. אלא שבשלב זה כבר התקבלה ההחלטה על פינויו של בית הקברות בשייח' באדר ועל העברת החללים האזרחים לבית הקברות בסנהדריה והלוחמים לבית הקברות הצבאי על הר הרצל.

ההחלטה לבנות את האנדרטה לחייל האלמוני בקריית הממשלה בירושלים יצרה מצב שבו הקמתה הייתה תלויה בהתקדמות תכנון ובניית קריית הממשלה. התכנון הראשוני של קריית הממשלה במתחם שייח' באדר בירושלים החל באפריל 1949. המיקום שהציע דקל התייחס להצעתם של האדריכלים מוניו וינרוב ואלפרד מנספלד שזכו באפריל 1950 בפרס הראשון בתחרות לתכנון מתחם הקריה.⁹⁵ המתחם אמור היה לכלול שתי רחבות. האנדרטה לחייל האלמוני עתידה הייתה להיבנות ברחבה הצפונית, לצידה

91 נ' ארגוב לש' ארזי, 5 בספטמבר 1950, ארכיון המדינה ג 5428/12. העובדה שבן גוריון הציע את המקום לא צוינה בזיכרון הדברים ששלח דקל לארגוב לאחר הפגישה: יוסף דקל לנחמיה ארגוב, 3 באוגוסט 1950, איל"ה.

92 י' דקל לש' אביגור, 2 ביוני 1950, איל"ה.

93 'מצבות לחללי המלחמה – תוך שנה, חרות, 9 ביולי 1950, עמ' 3.

94 י' בורג לד' בן גוריון, 27 ביולי 1950, ארכיון המדינה ג-43/1434/5346.

95 ש' הטיס וולף, 'משכן הכנסת בגבעת רם: תכנון ובנייה', קתדרה 96, 2000, עמ' 132–133.

אמורים היו להיבנות גם משכן הנשיא ומשרד ראש הממשלה. אך תכנית זו נגנזה, ובספטמבר 1950 הוכנה תכנית החדשה ולפיה קריית הממשלה תכלול כיכר מרכזית יחידה, ומסביבה הכנסת, משרד ראש הממשלה, ומשרדי החוץ והאוצר.

תמיכתו של בן גוריון בהקמת גלעד לחייל האלמוני בקריה בירושלים הייתה תנאי הכרחי לקידום מיזם ההנצחה הלאומי. בפגישה שנערכה ב-15 באוגוסט 1950 הציג יוסף דקל את הגלעד לחייל האלמוני לחברי ועדת הקריה. בשלב זה נראה היה שהקמת הגלעד עברה לפסים מעשיים. בהמשך לפגישה הציג מזכיר ועדת הקריה כי נציג של המחלקה להנצחת החייל ייפגש עם מנהל לשכת הקריה ועם האדריכל קלרוויין כדי לקבוע "את הכללים העיקריים הנוגעים להקמת האנדרטה ולהתחרות".⁹⁶ בהתאם לתכנית החדשה של הקריה מספטמבר 1950 הציגה ועדת הקריה את הכיכר המרכזית כמקום ראוי לאנדרטה לחייל האלמוני, כאשר מיקומה המדויק וצורתה ייקבעו בתחרות אדריכלים.⁹⁷

בראשית 1951 התבשר הציבור כי קרובה הקמתה של האנדרטה לחייל האלמוני בקריה בירושלים.⁹⁸ הסמכות לקביעת מדיניות ההנצחה הממלכתית הייתה של המועצה הציבורית להנצחת החייל שהחלה את פעולתה בפברואר 1951. חבריה של המועצה הציבורית היו הורים שכולים והם מונו על ידי שר הביטחון על פי חוק בתי הקברות הצבאיים תש"י (1950). בראש המועצה הציבורית עמד יצחק בן צבי עד שנבחר לתפקיד נשיא המדינה. בישיבה של ועדת משנה של המועצה הציבורית שנערכה ביולי 1951 הכריז יוסף דקל כי בקרוב יוכרוז על הקמת שני גלעדים ממלכתיים: האחד בקריה בירושלים לזכר החייל האלמוני, השני לפורצי הדרך לירושלים בדרך המובילה לבירה.⁹⁹ באותה ישיבה הוחלט גם להקים עוד שבע אנדרטאות ממלכתיות שנועדו להנציח פרקי קרבות באזורי הארץ השונים.¹⁰⁰ ראוי לציין כי כל תשע האנדרטאות שהמועצה הציבורית החליטה על הקמתן נמנעו מהנצחת שמות הנופלים: הרעיון היה של הנצחה קיבוצית, המוקדשת לקבוצות לוחמים ללא פירוט שמות הנופלים: פורצי הדרך לירושלים, לוחמי הדרום, משחררי הגליל המערבי, מגיני הגליל התחתון, אנשי גוש עציון, לוחמי הגליל העליון, מגיני העמק, מגיני עמק הירדן.

96 צ' ונסיק ל' דקל, 14 בספטמבר 1950, אצה"ל 220/1970-211.

97 ש' ארזי ל' דקל, 6 בנובמבר 1950, איל"ה.

98 ק' ישעיהו, 'שופרו בתי הקברות הצבאיים', חרות, 5 בינואר 1951, עמ' 6.

99 פרוטוקול, ישיבת הוועדה לקביעת מצבות זיכרון אשר תוקמנה בארץ ומקומותיהם, 25 ביולי 1951, איל"ה.

100 עזריהו, פולחני מדינה, עמ' 202-204.

האישור של המועצה הציבורית להקמת מצבת החייל האלמוני ניתן בעת שנעשו הכנות לקראת הכרזה על תחרות פתוחה לעיצוב הגלעד לחייל האלמוני שיוצב ברחבת הקריה, מול הכנסת. בהכרזה על התחרות בין אדריכלים ופסלים נקבע שזו תהיה "מצבה סמלית לחייל שנפל במלחמת השחרור".¹⁰¹ המשתתפים בתחרות נדרשו כל אחד "לבטא ביצירתו היונקת ממסורת העם את גבורת הלוחם שמסר נפשו על עצמאות ישראל". הכתובת על האנדרטה נועדה להיות "נצח והוד זכרו". כמו כן נקבע כי ליד המצבה יסודר גר תמיד ומקום להנחת זרים. במקביל נעשו הכנות לכינוס ועדת השופטים לתחרות, ביניהם היו נציגי ועדת הקריה: מרדכי שטנר, יושב ראש ועדת הקריה ושלמה ארזי, מנהל לשכת הקריה; אדריכל ראז, אגף התכנון; אדריכל ריכרד קאופמן; רס"ן דוד טנאי, חיל ההנדסה.

בשלהי 1951 נדמה היה כאילו תהליך הקמת האנדרטה מתקדם במסלול הנכון. אלא שההכרזה על התחרות לא ניתנה מעולם, ואין כל עדות לכך שוועדת השופטים התכנסה שוב לאחר הישיבה שזומנה בספטמבר 1951.¹⁰² בשלב זה מתברר כי הקמת מצבת החייל האלמוני מתעכבת. הבעיה הייתה אי-הבהירות בנוגע לתכנון הקריה. ב-1951 נעשו כעשרים וחמישה שינויים בתכנית הקריה.¹⁰³ לפי התכנית שאושרה על ידי הממשלה, המכלול שייבנה על הגבעה המרכזית אמור היה לכלול את בנין הכנסת, מימינו משרד ראש הממשלה, משמאלו משרד החוץ ומולו – משרד האוצר, כאשר ארבעת הבניינים מסביב לכיכר גדולה ובה האנדרטה לחייל האלמוני. אלא שגם תכנית זו לא יצאה אל הפועל. שאלת מיקומה של הכנסת המשיך לעמוד על סדר היום התכנוני,¹⁰⁴ אך כל עוד לא התקבלה החלטה בנושא לא ניתן היה להתקדם בתכנון הכיכר המרכזית ובהקמת האנדרטה לחייל האלמוני. בתחילת 1952 הציעה הנהלת הקריה למחלקה להנצחת החייל את הגן המרכזי בקריה כחלופה לכיכר המרכזית, היות "וההצעה הזאת ניתנת להגשמה יותר מוקדם מזו הנוגעת לכיכר".¹⁰⁵

לכאורה נראה היה שהעיכוב בהקמת הגלעד הוא זמני. בספטמבר 1953 אישרה המועצה הציבורית להנצחת החייל את מיקום הגלעד לחייל האלמוני בקריה בירושלים.¹⁰⁶ בינואר 1954 נמסר לציבור כי "בקרב קבר החייל האלמוני יוצב בירושלים".¹⁰⁷ בפגישה

101 'התחרות אדריכלים ופסלים', מסמך בכתב יד, ללא תאריך וללא שם, איל"ה.

102 י' דקל לש' ארזי, 10 בספטמבר 1951, איל"ה; על המשמר, 4 באוקטובר 1951, עמ' 1.

103 א"ח אלחנני, 'קריית הממשלה בירושלים בבניינה', דבר, 12 באוקטובר 1951, עמ' 1.

104 הטיס וולף, 'משכן הכנסת', עמ' 135.

105 ש' ארזי לי' דקל, 30 בינואר 1952, איל"ה.

106 פרוטוקול, ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 15 בספטמבר 1953.

107 על המשמר, 21 בינואר 1954, עמ' 1.

שנערכה בין יוסף דקל ובין מנכ"ל משרד הביטחון שמעון פרס באוגוסט 1954 הוסכם כי "יש להכריז על הקמת בניין גלעד החייל האלמוני בשטח הקריה בירושלים".¹⁰⁸ אולם במפגש עם נציגי ארגון יד לבנים שנערך כחודש לאחר מכן הסביר דקל כי אם אמנם מתכוונים להקים את "קבר (כך!) החייל האלמוני" באמצע הקריה בירושלים, הרי שאי אפשר להתקדם מכיוון שתכנון הקריה עדיין לא הסתיים. הוא הבטיח לנוכחים כי "ברגע שהתכנית של הקריה תהיה מוגמרת, נתחיל בבניה".¹⁰⁹ בינואר 1955 התפטר דקל מתפקיד ראש המחלקה להנצחת החייל, ובכך ירד מהבמה מי שהיה ההוגה והמקדם הראשי של הקמת הגלעד לחיל האלמוני בירושלים. בפברואר 1955 החליטה הממשלה לבנות בניין נפרד לכנסת; וביוני הקצתה ועדת הקריה לבניין הכנסת שטח בחלקה הדרום-מזרחי של הקריה, שפירושו היה שרעיון הכיכר המרכזית ירד מהפרק.¹¹⁰

ב-1957 קראה עיריית ראשון לציון רחובות על שם גיבורים ומאורעות "חשובים בהיסטוריה הצבאית שלנו", ביניהם גם רחוב הגיבור האלמוני.¹¹¹ אלא שבזירה הממלכתית, ללא הכרזה רשמית ומבלי ליידע את הציבור, רעיון הקמת האנדרטה לחייל האלמוני נכנס להקפאה. משה אורבך, מחליפו של יוסף דקל בתפקיד ראש המחלקה להנצחת החייל פנה במאי 1959 ליושב ראש ועדת קריית הממשלה בבקשה להקים את האנדרטה לחייל האלמוני "במקום בו אפשר יהיה לקיים טקסים רבי-עם [...] כפי שנהוג במדינות הנאורות בעולם".¹¹² ההתייחסות לפונקציה הטקסית של האנדרטה חזרה במלים שונות על הנימוקים שהציג דקל כבר ביוני 1950. בתגובתו הציע שלמה ארזי, יושב ראש ועדת הקריה, להמתין לסיום תכנונה של הקריה.¹¹³

החלופות

בעוד שהקמת מצבת הזיכרון לחייל האלמוני בקריית הממשלה בירושלים התעכבה, קבר החייל האלמוני היה להיבט של פולחן הזיכרון בעולם הערבי. במלאת חמש שנים לפלישת הערבים לארץ ישראל נערך בקהיר טקס קבורת החייל האלמוני המצרי שנפל במלחמה נגד ישראל.¹¹⁴ עצמותיו של החייל שזהותו ודרגתו לא היו ידועות הובאו לקהיר ברכבת מאל עריש. הארון נטמן בבית הקברות למרגלות הר מוקאטן, הנשקף

108 זיכרון דברים של פגישת יוסף דקל עם שמעון פרס, 19 באוגוסט 1954, איל"ה.

109 כנס יד לבנים, 15 בספטמבר 1954, ארכיון המדינה ג-7798/13.

110 הטיס וולף, שם, עמ' 135-136.

111 חרות, 18 ביולי 1957, עמ' 2.

112 מ' אורבך למ' שטנר, 29 במאי 1959, איל"ה.

113 מ' שטנר למ' אורבך, 16 באוגוסט 1959, איל"ה.

114 'ניערנו חצננו מהמו"מ על התעלה', הצפה, 11 במאי 1953, עמ' 1.

אל הבירה המצרית. טקסי אשכבה בהשתתפות הגנרל נאגיב נערכו במסגד ובכנסייה קופטית. ברצועת עזה שבשליטת מצרים נבנתה אנדרטה לזכר חללי הפדאיון;¹¹⁵ מצבה זו נהרסה בעת שישראל כבשה את עזה במלחמת סיני ונבנתה שוב לאחר הנסיגה.

העיכוב בבנייתה של המצבה לחייל האלמוני בקריית הממשלה בירושלים לא עורר ביקורת ציבורית. בהקשר זה יש חשיבות מיוחדת לכך שההורים השכולים, שהיו קבוצת לחץ בעלת כוח מוסרי ניכר, לא הפעילה לחץ לבנייתה של האנדרטה. עיקר העניין של ארגון יד לבנים ושל המועצה הציבורית להנצחה היה בשנים הראשונות שלאחר העצמאות בהשלמת בנייתם של בתי הקברות הצבאיים, בהפקת ספרי זיכרון ובהנצחת שמות הנופלים על לוחות ומצבות זיכרון. אך מבחינת כללי הטקס הדיפלומטי, העיכוב שחל בבניית הגלעד לחייל האלמוני בירושלים יצר בעיה: היעדרו של קבר החייל האלמוני הצריך מקומות חליפיים שם יכולים היו מבקרים זרים להניח זרים.

פתרון דה-פאקטו ואפקטיבי לבעיה היה יצירת מוקד טקסי לזכר החייל האלמוני בבית הקברות הצבאי על הר הרצל. מלכתחילה יועד בית הקברות הצבאי על הר הרצל לשמש כפנתיאון הגבורה הלאומי וכמקום שם יונצחו הנעדרים שמקום קבורתם לא נודע. בנוסף לחלקת הצנחנים שנשלחו לאירופה נבנו בבית הקברות הצבאי אנדרטאות לזכר הכ"ג ו-140 חללי פלוגת התובלה 462 שאנייתם טבעה בים התיכון ב-1 במאי 1943.

את בית הקברות הצבאי תכנן האדריכל אשר חירם, שזכה בתחרות לתכנון בתי הקברות הצבאיים והיה אדריכל הבית של המחלקה להנצחת החייל.¹¹⁶ במכרו לתכנון בתי הקברות הצבאיים נדרשו המתכננים להציע "אבן זיכרון כללית". הדגם הייתה מצבת הזיכרון (stone of remembrance) שעיצב האדריכל אדווין לצ'נס (Lutyens) והייתה אלמנט אחיד בבתי הקברות הצבאיים הבריטיים הגדולים של מלחמת העולם הראשונה. מצבת זיכרון הייתה בצורת מבנה מלבני, המזכיר ארון קבורה, המונח על שלוש מדרגות. על גבי המצבה נחקק הפסוק "שמם ינון לדור ודור" (בן סירא מה, יג). למרגלות המצבה הונחו זרי הפרחים במהלך טקסי הזיכרון שנערכו בבתי הקברות.

ההצעה של אשר חירם ל"אבן הזיכרון הכללית" בצורת אובליסק מלבני לא התקבלה על דעת השופטים בתחרות. במקומה של ההצעה שנדחתה הוקמו לקראת יום העצמאות תש"י (1950) בבתי הקברות הצבאיים מבנים אחידים בצורת קיר מאבן לנר התמיד

115 'אווירת איומים במדינות ערב', מעריב, 14 במאי 1967, עמ' 2.

116 על בנייתו של בית הקברות הצבאי בהר הרצל ראו: מ' עזריהו. 2012. *במותם ציון: אדריכלות בתי הקברות הצבאיים בישראל: השנים הראשונות*. תל השומר. 2012.

ולזרי פרחים.¹¹⁷ בגלל צורתם מבנים אלה זכו לכינוי "דוכן לנר התמיד" או בקיצור: דוכן.¹¹⁸ בבית הקברות בהר הרצל נבנה הדוכן ובו הכן החצוב מאבן המיועד לנר התמיד ליד קבר הל"ה.¹¹⁹ למרות השם המחייב, נר התמיד שבבתי הקברות הצבאיים ובקרבת מקום לגלעדים לנופלים בער רק בימי זיכרון ובעת אזכרות.

מבחינת כללי הטקס, הדוכן בבית הקברות הצבאי בהר הרצל שימש בפועל כגלעד לחייל האלמוני. ביוני 1951 ביקר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן גוריון בבית הקברות הצבאי על הר הרצל והניח למרגלות הדוכן זר לזכר הנופלים.¹²⁰ ביום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות תשי"ג נערכה ליד הדוכן האזכרה הכללית לנופלים. בשעה 11:00 הודלק נר התמיד, ולאחר ירי מטח הכבוד הניחו נציגי הממשלה, ארגונים ומוסדות זרי פרחים ליד הדוכן.¹²¹ טקס זה נעשה למסורת בימי הזיכרון. בתפקודו כגלעד לחייל האלמוני האתר היה לחלק מפרוטוקול הביקור של ביקורים רשמיים בישראל. המסורת נוצרה ב-1951. צירי הקונגרס הציוני הכ"ג שהתכנס בירושלים בקיץ שנה זו עלו להר הרצל והניחו זרים למרגלות הדוכן.¹²² בשנים שלאחר מכן נעשתה הנחת זרים בהר הרצל לנוהג שגור במהלך ביקור של אורחים רשמיים בישראל.¹²³ עבור הנספחים הצבאיים המאומנים בישראל היו גם אפשרויות נוספות. ביום הזיכרון תשכ"ח (1968), שחל בשנת העשרים לישראל, השתתפו הנספחים הזרים בטקס הזיכרון שנערך ליד הגלעד לחללי חיל האוויר שהוקם לאחר מלחמת העצמאות בהר הטייסים שלידי ירושלים.¹²⁴ במהלך הטקס הניחו הנספחים הצבאיים זרים למרגלות האנדרטה.

בשפת התקופה הייתה נפוצה ההתייחסות לדוכן כאל קבר החייל האלמוני. על המשמר דיווח כי "קבר החייל האלמוני יוצב בירושלים",¹²⁵ ובעיתונות דווח כי בבית העלמין הצבאי על הר הרצל "הניחו" זר על קבר החייל האלמוני.¹²⁶ שיבוש זה רווח בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה והעיד על העצמה הסמלית שהייתה בתקופה זו

117 דבר, 21 באפריל 1950, עמ' 7.

118 הצפה, 16 באפריל 1956, עמ' 4.

119 הצפה, 2 בדצמבר 1951, עמ' 2.

120 דבר, 13 ביוני 1951, עמ' 4.

121 הצפה, 20 באפריל 1953, עמ' 1.

122 חרות, 21 באוגוסט 1951, עמ' 4; דבר, 18 במאי 1954, עמ' 4; דבר, 30 באוקטובר 1958, עמ' 3.

123 חרות, 15 בינואר 1954, עמ' 8.

124 דבר, 3 במאי 1968, עמ' 6.

125 על המשמר, 21 בינואר 1954, עמ' 1.

126 כמה דוגמאות: חרות, 15 בינואר 1954, עמ' 8; דבר, 18 במאי 1954, עמ' 4; 30 באוקטובר 1958, עמ' 3, 30 באפריל 1963, עמ' 2.

למונח קבר החייל האלמוני במילון המושגים של הליטורגיה הלאומית. ייתכן שהעובדה שהדוכן ניצב בבית קברות צבאי תרמה גם היא לזיהויו עם קבר דווקא, וכך גם לשיבוש שבהיסח דעת. אלא שגם יוסף דקל, שעמד בראש המחלקה להנצחת החייל והיה המקדם הראשי של הנצחת החייל האלמוני, התייחס לעתים לקבר החייל האלמוני גם כאשר ברור היה כי הוא מתכוון לגלעד שהוחלט להקים בקריית הממשלה. זאת ועוד, כתב שהחליף את היוצרות אף דיווח לקוראיו כי "הוחלט להקים את קבר החייל האלמוני בהר הרצל"¹²⁷ לדוגמא, ב-1962 דיווח מעריב כי ראשי המשלחת של נבחרת צבא תורכיה בכדורסל הניחו זר בקבר החייל האלמוני בהר הרצל.¹²⁸ התייחסויות ל"דוכנים" בבתי הקברות הצבאיים כאל קבר החייל האלמוני המשיכו להופיע, אמנם לעתים נדירות, עד שנות השבעים.¹²⁹ בשלהי שנות החמישים החלו מופיעים אזכורים ל"חלקת החייל האלמוני".¹³⁰ אלא שגם כאן הופיע לעיתים שיבוש שנבע מזיהוי מוטעה של החללים שמקום קבורתם לא נודע כחיילים אלמונים. בדיווח על הטקס שנערך בהר הרצל ביום ז' באדר תשכ"ב, הוא יום מותו של משה רבנו שנקבע כיום הזיכרון לנעדרים שמקום קבורתם לא נודע, נמסר כי "זכרו של החייל האלמוני הועלה אתמול בטקס מיוחד".¹³¹

חלופה טקסטית אחרת לגלעד לחייל האלמוני הייתה קברו של בנימין זאב הרצל, אבי הציונות המדינית. הנחת הזר על קברו של הרצל בפסגת ההר הנושא את שמו הייתה מחווה של כבוד לחווה המדינה היהודית. ראשיתה של מסורת הנחת זר על קבר הרצל הייתה בביקורו של הארכיבישוף האורתודוקסי טימותאוס בירושלים העברית באפריל 1951, במהלכו גם התכוון להניח זר על קברו של הרצל.¹³² זר הפרחים נותר במכוניתו של המבקר רב המעלה לאחר שנמסר לו שאין זה מקובל על פי המסורת היהודית. הסבר מפורט קיבל אחר כך עם פגישתו עם שר הדתות. בעת ביקור בירושלים בספטמבר 1951 הניח ראש עיריית ניו יורק, וינסנט אימפליטרי, זר על קברו של הרצל.¹³³ הדבר נעשה לחלק מפרוטוקול הביקור בישראל, ומנהיגי מדינות, שגרירים

127 מ' מייזלס, 'אנשי הבריגדה יחגו', מעריב, 13 במרץ 1955, עמ' 2.

128 מעריב, 18 ביוני 1962, עמ' 14.

129 בית הקברות בחיפה: דבר, 3 במאי 1968, עמ' 6; בית הקברות בראש פינה: דבר, 8 במאי 1973, עמ' 4.

130 דבר, 10 ביוני 1959, עמ' 1; דבר, 7 במאי 1962, עמ' 8. דוגמא להתייחסות מאוחרת לקבר החייל האלמוני בבית העלמין הצבאי על הר הרצל: חרות, 12 במרץ 1965, עמ' 12.

131 חרות, 14 במרץ 1962, עמ' 4.

132 מעריב, 18 באפריל 1951, עמ' 2.

133 חרות, 25 בספטמבר 1951, עמ' 4.

הנחת זר בבית הקברות הצבאי בהר הרצל, צילום: טדי בראונר. לשכת העיתונות הממשלתית

וראשי משלחות שביקרו בארץ הניחו יָרִים על קברו של חוזה המדינה בעת ביקורם בבירת ישראל.¹³⁴ להבחנתו של יעקב וינשל,

[...] הפכנו מקום קדוש זה למעין קבר החיל האלמוני-הציוני, במקביל לאותו קבר ידוע תחת "שער הניצחון" בפאריס מקום בו דיפלומטים מנוסים ומנומסים, מארצות ידירותיות, מניחים במופגן זרי פרחים, תוך הדגשת זכרו של המת וערך הרעיון הנשגב ששרת.¹³⁵

חלופה טקסית נוספת לחייל האלמוני הייתה הקרבן האלמוני שמייצג את ששת מיליוני היהודים שנטבחו באירופה על ידי הנאצים ועוזריהם. ב-1942 הציג מרדכי שנהבי, איש קיבוץ משמר העמק, את רעיון מפעל ההנצחה הלאומי לקרבנות השואה למסודות היישוב בארץ ישראל.¹³⁶ במאמר שפרסם במאי 1945 הוא כתב: "אין אנו יכולים לנהוג

¹³⁴ משלחת צבאית יוגוסלבית: הצפה, 2 ביוני 1953, עמ' 1; ציר גואטמלה: הצפה, 13 ביולי 1955, עמ' 4; ראש ממשלת בורמה: מעריב, 30 במאי 1955, עמ' 1; סגן נשיא הסנאט הברזילאי: חרות, 27 באוקטובר 1957, עמ' 4; משלחת פרלמנטרית מקניה: דבר, 24 בנובמבר 1959, עמ' 4.

¹³⁵ י' וינשל, 'על שקר מוסכם אחד', חרות, 20 ביולי 1962, עמ' 3.

¹³⁶ מ' ברוג, 'יד לחיילים ושם לחללים: ניסיונות הוועד הלאומי להקים את "יד ושם" 1946–1949', קתדרה 119, 1946, עמ' 87–120.

ככל העמים. אפשר שהם יכולים לצאת ידי חובה בהקמת מצבות לחייל האלמוני. אנו – אין אנו יכולים".¹³⁷ שנהבי הציע כי במסגרת מפעל ההנצחה יוקם בניין מונומנטלי – היכל הזיכרון. הוא הצביע על כך שרבים מן הנרצחים לא השאירו אחריהם כל עקבות, ולכן: "לזכר קרבנות אלמונים אלה תוקם בתוך מצבת הזיכרון מצבה מיוחדת – מצבת הקרבן האלמוני". בשנת 1947 הציע הרב ויליאם רוזנבלום לבנות בארה"ב את קבר היהודי האלמוני: להבנתו, מצבה כזו "עלולה אולי למנוע הישנות שואה כזאת".¹³⁸

הרעיון להנציח בישראל את הקרבן האלמוני נותר על סדר היום של הנצחת השואה. לאחר המלחמה הופיעו יזמות לקבור את אפר הנרצחים ב(ארץ)ישראל. באוגוסט 1946, לראשונה בישראל, נטמנה תיבה ובה אפר קדושי השואה בבית הקברות הישן בתל אביב. עוד לפני הקמת המדינה הציע הרב אברהם-חיים שאג, חבר הנהלת הוועד הלאומי, להעביר את אפר הנספים לקבורה בישראל.¹³⁹ במרץ 1949 הציע ראובן הכט לבנות על אחת מפסגות ההרים במערב ירושלים "קבר לאומי" בו ייטמן אפר קדושי השואה שיובא מאירופה לישראל: "על אחד ההרים שבירושלים עיר הקודש קבר לאומי בו יקברו עפר קדושינו ועצמות גיבורינו... קבר אחים זה יפגין ביתר עוז את ערך ירושלים בלב האומה והארץ".¹⁴⁰ לאחר קבורתו מחדש של הרצל בירושלים באוגוסט 1949 הכט פיתח את הרעיון והציע ליצור מעין פנתיאון לאומי שיכלול "שני קברים קדושים: קבר הרצל וקבר היהודי הבלתי נודע, הנרצח והטבוח, זה קרוב לזה, ושניהם מסודרים ובנויים בממדים הראויים לערכם".¹⁴¹ בתפיסה העממית, האתרים שבהם נטמנו שרידי אפר הנרצחים שהובאו משדות ההרג באירופה היו "קבר הקרבן האלמוני".¹⁴²

רעיונו של הכט הקדים את זמנו. בראשית שנות החמישים הוקם בפרזי מפעל הנצחה לקרבן היהודי האלמוני שנרצח בשואה. אבן הפינה לקבר היהודי האלמוני בפרזי נורתה במאי 1953.¹⁴³ באוקטובר 1956 נחנך בפרזי המבנה לזכר היהודים שהושמדו בשואה שבו נמצא "קבר סמלי של הקדוש היהודי הלאומי".¹⁴⁴ ב-1953 חוקקה הכנסת את החוק על הקמת מפעל יד ושם להנצחת השואה והגבורה שמקומו נקבע על הר הזיכרון הצמוד להר הרצל. הרעיון לשלב את קבורת האפר המובא משדות הקטל באירופה עם

137 מ' שנהבי, 'יד ושם לגולה הנחרבת', על המשמה, 25 במאי 1945, עמ' 3.

138 הארץ, 15 באפריל 1947; קול העם, 21 באפריל 1947, עמ' 2.

139 א"ח שאג, פרטוקול, סימפוזיון יד ושם מס' 2, 15 ביולי 1956, עמ' 5, ארכיון המדינה ג-5546/3.

140 ר' הכט לד' בן גוריון, 30 במרץ 1949, ארכיון המדינה ג-5546/3.

141 ר' הכט לד' בן גוריון, 12 בדצמבר 1949, ארכיון המדינה ג-5546/3.

142 מכתב למערכת, הצפה, 7 ביולי 1949, עמ' 2.

143 חרות, 18 במאי 1953, עמ' 1.

144 'קבר הקדוש היהודי האלמוני', הצפה, 29 באוקטובר 1956, עמ' 1.

מפעל יד ושם עלה שוב במסגרת הדיון הרעיוני בעיצוב דפוסי הנצחת השואה והגבורה בהר הזיכרון. ההיסטוריון בן ציון דינור, יושב הראש הראשון של יד ושם, קבע כי בנוגע להטמנת אפר הקדושים הרי ש"אין מקום מתאים יותר מאשר בהר הזיכרון".¹⁴⁵ משה קול, יו"ר הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית, טען בזכות הקמת קבר היהודי האלמוני בהיכל הזיכרון שעתיד להיבנות על הר הזיכרון: "לי נראה שקבר היהודי האלמוני יעורר הרבה יותר כבוד [...] קברו של היהודי האלמוני עלול לבטא יותר מכל את השואה ואת החורבן".¹⁴⁶ האדריכל אריה אלחנני הציע מתווה אדריכלי: מבנה לזיכרון

שבמרכזו ימצא אפרו של היהודי האלמוני שיסמל את השואה ואת הגבורה – כי במוותם קודשו כולם [...] הרעיון הוא [...] שאנחנו נכנסים לשטח, נלך במנהרה, בחושך ובעומק יראה הקבר הזה עם נר התמיד שאורו ימשוך את עין המבקר; הכול במבנה בזלת.¹⁴⁷

בשנת 1961 נחנך אוהל יזכור ובמרכזו החלל הפנימי אש התמיד לזכר קרבנות שואת יהודי אירופה. הביקור באוהל יזכור נעשה לחלק מכללי הטקס של אירוח מנהיגים זרים בישראל. בנובמבר 1961 ביקר ראש ממשלת נורבגיה בירושלים. במהלך הביקור הניח זר על קבר הרצל ואחר כך הדליק את נר התמיד באוהל יזכור ביד ושם.¹⁴⁸

בטקס שנערך ביום הקדיש הכללי תשכ"ח הוטמנה בקבר שנחצב ברצפת אוהל יזכור תיבה עם אפר קדושי טרבלינקה לאחר שהודלק במקום נר התמיד.¹⁴⁹ בכך נוצר במוסד יד ושם בירושלים קבר הקרבן האלמוני של השואה שהציע מרדכי שנהבי כבר בשנות הארבעים. האתר נעשה בהמשך לאתר עלייה לרגל של מבקרים רמי מעלה בישראל, ובכך היווה ביטוי להכרה במרכזיות זכר השואה בזיכרון הלאומי של ישראל. כאשר טקס הנחת הזר באוהל יזכור היה ביטוי טקסי של כבוד למיליונים שנרצחו והכרה במדינת ישראל כמדינת העם היהודי. בין הראשונים שהניחו זר במקום שתפקד בפועל כקבר הקרבן היהודי האלמוני היה השגריר הגרמני הראשון בישראל שביקר ביד ושם לפני צאתו את הארץ בחזרה לגרמניה.¹⁵⁰ בשלב זה חדל בית הקברות הצבאי על הר הרצל לשמש כאתר שם מניחים מבקרים זרים בעת ביקור ממלכתי. על המשמעות המיוחדת שנודעה לתפקודו הטקסי של אוהל יזכור ביד ושם במהלך ביקור של אורחים

145 בן-ציון דינור, פרוטוקול, סימפוזיון יד ושם מס' 1, 10 ביוני 1956, עמ' 16, ארכיון המדינה ג-5546/3.

146 משה קול, פרוטוקול, סימפוזיון יד ושם מס' 2, 15 ביולי 1956, עמ' 4, ארכיון המדינה ג-5546/3.

147 אריה אלחנני, פרוטוקול, סימפוזיון יד ושם מס' 2, 15 ביולי 1956, עמ' 7, ארכיון המדינה ג-5546/3.

148 חרות, 17 בנובמבר 1961, עמ' 4.

149 'אפר קדושי טרבלינקה הוטמן באהל "יזכור" בבירה', דבר, 12 בינואר 1968, עמ' 2.

150 מעריב, 19 ביולי 1968, עמ' 2.

רמי מעלה בישראל ניתן, בהפוך על הפוך, ללמוד מהביקורת של יורם קניוק שנכתבה לאחר ביקורו של ניקסון ביד ושם במהלך ביקורו בארץ ב-1974:

איני מבין מדוע כל אורח המובא למדינה חייב לראות את קבר החייל האלמוני שלנו. הוא אינו קבר של חיילים שלחמו במלחמות. הוא יד למיליון ילדים שלא ידעו מה חטאו. את יד ושם אין להפוך למוקד תיירות לשועים וחורים.¹⁵¹

"יד לגיבורים": נר התמיד

בשנת 1969 יצא לאור ספר השירים עכשיו ברעש של יהודה עמיחי ובו השיר "אין לנו חיילים אלמונים". השיר נכתב לזכר תלמיד שנפל. שתי השורות הראשונות הן בגדר הצהרה חזקה על תרבות הזיכרון בישראל: "אין לנו חיילים אלמונים, אין לנו קבר החייל האלמוני". חלקה הראשון של הצהרה זאת מצטט את מה שכתב ג'ון קמחי בעל המשמר בקיץ 1948. יש מקום להניח כי יהודה עמיחי, שלחם בשורות חטיבת הנגב של הפלמ"ח, קרא את המאמר של ג'ון קמחי שהופיע בעמוד השער של על המשמר או את אזכור תובנה זו יום למחרת בדבר. חלקה השני של ההצהרה השירית הייתה עובדה שאין עוררין עליה: קבר או מצבת החייל האלמוני לא נעשו לחלק מהטופוגרפיה הקדושה של פולחן הנופלים, ומלכתחילה לא הייתה כל כוונה ליצור את קבר החייל האלמוני. למעשה, המדובר היה במצבת החייל האלמוני, מונח שהתייחס לאנדרטה לאומית המניחה את כלל הנופלים ללא התייחסות פרטנית לשמותיהם.

העיכוב שחל בהקמת הגלעד לחייל האלמוני בקריה בירושלים לא היה ביטוי לניצחון הגישה שגרסה כי "לנו אין חיילים אלמונים" ולא היה תוצאה של שינוי של תפיסה רעיונית וערכית של גיבוי הנצחת הנופלים בישראל. העיכוב היה תוצאה של השינויים שחלו בתפיסה התכנונית של קריית הממשלה. עם ההחלטה על השינוי במיקומו של משכן הכנסת ירדה מעל הפרק האפשרות לבנות את האנדרטה בכיכר המרכזית של קריית הממשלה כפי שהוצע ב-1950. כפי שנמסר ב-1962, החלופה הייתה להקים את האנדרטה ברחבת משכן הכנסת הנבנה בקריה בירושלים.¹⁵² משמעות הדבר הייתה שמשרד הביטחון לא היה עוד אחראי לטיפול בהקמת האנדרטה. במקביל ליציאת משרד הביטחון מהתמונה החלה מעורבותם הפעילה של יד לבנים ושל המועצה הציבורית להנצחת החייל בתהליך הקמתה של האנדרטה הלאומית בירושלים. ראוי לציין כי בשלב זה גם נעלם המונח "החייל האלמוני" מהרטוריקה של יזמי הקמתה של האנדרטה הלאומית. בעוד יוסף דקל התייחס בדבריו לקבר או מצבת החייל האלמוני,

151 י' קניוק, 'השוואה אינה פירמידות', דבר, 19 ביוני 1974, עמ' 7.

152 נ' דגוני לד' טריפון, 20 ביוני 1962, איל"ה.

עם שילובם של נציגי ההורים השכולים הופיע בשיח ההנצחה המונח "יד לגיבורים". לפחות מבחינתם של ההורים השכולים, הבנים שנפלו לא היו חיילים אלמונים.

ביום העצמאות תשכ"ה, לרגל ההכרזה על השנה כ"שנת ההעפלה", נערך בהרצליה טקס הסרת הלוט מעל יד הזיכרון למעפיל האלמוני. הרעיון היה של צבי שילוח, סגן ראש העירייה, שביקש להנציח את חלקה של הרצליה בסיפור ההעפלה לארץ ישראל: "יהיה זה סמל לדור זה ולבאים אחריו, שהרצליה שימשה אחד המוקדים העיקריים בעליה ב' ובהעלאת מעפילים בלילות אפלים על חופיה".¹⁵³ הרעיון היה לרכוש ספינת מעפילים ולהציב אותה על צוק כורכר ליד הדרך הראשית המחברת את הרצליה עם תל אביב. הנהלת העירייה אישרה את מיזם ההנצחה. אך כפי שציין העיתון חרות, הסירה שנרכשה בסך של 7000 ל"י נבנתה בנמל תל אביב ב-1946 ושימשה סירת גרר בנמל עד שיצאה משירות ב-1962.¹⁵⁴ הסירה אמנם לא הייתה שייכת למפעל עליה ב', אך עם הצבתה על צוק הכורכר הייתה לייצוג של מפעל ההעפלה לארץ ישראל. על צוק הכורכר נקבע שלט שיש שהכריז שמצבת הזיכרון מיועדת לזכרו של "המעפיל האלמוני".

זכר המעפיל האלמוני שולב בנוף הנסיעה על כביש החוף כיומה מקומית. שאלת הקמתה של האנדרטה הלאומית לנופלים שבה ועלתה על סדר היום הציבורי לקראת השלמת בנייתו של משכן הכנסת שנועדה לקיץ 1966. נציגי יד לבנים ונציגי המועצה הציבורית להנצחה פנו בנפרד ליו"ר הכנסת, קדיש לוז בבקשה לדון בהקמת האנדרטה הייצוגית לנופלים ברחבת הכנסת.¹⁵⁵ לאחר מכן הוחלט לשתף פעולה למען המטרה המשותפת. ביולי 1966 התקיימה ישיבה משותפת של יד לבנים ושל המועצה הציבורית להנצחת החייל, בישיבה זו דיווח יו"ר המועצה להנצחה על הסיכומים שהושגו בפגישה בינו ובין יו"ר הכנסת שנערכה במאי 1966, כשלושה חודשים לפני פתיחת משכן הכנסת. בפגישה זו הוסכם להקים את מה שכונה "יד לגיבורים".¹⁵⁶ כן הוסכם שלא ייעשה דבר עד לאחר פתיחת המשכן כיוון ש"רוצים לעשות משהו מיוחד". חברי המועצה ביקשו מיו"ר הכנסת שתיערך אזכרה לנופלים בטקס פתיחת המשכן. בשלב זה היה ברור כי הכנסת, ולא משרד הביטחון, היא שאחראית להקמת ה"יד לגיבורים", וכי נציגים של המועצה הציבורית ושל יד לבנים ישותפו בתהליך ההקמה. בנובמבר

153 י' אביעם, "יד למעפיל האלמוני", מעריב, 9 באפריל 1964, עמ' 2.

154 חרות, 15 באפריל 1964, עמ' 10.

155 מרדכי בדולח, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 13 בנובמבר 1966, אצה"ל – 101-2849/1997.

156 פרוטוקול, ישיבה משותפת של המועצה הציבורית להנצחת החייל ויד לבנים, 31 ביולי 1966, עמ' 2, ארכיון אצה"ל (להלן: אצה"ל), 1967/1993-397.

1966 אישרה המועצה הציבורית להנצחה את הקמת האנדרטה בכניסה לכנסת וקבעה כי רחל ינאית בן צבי, אלמנת הנשיא השני יצחק בן צבי, תהיה נציגת המועצה הציבורית להנצחה.¹⁵⁷

“מגש הכסף”

לאחר קבלת ההחלטה על מיקומה של האנדרטה במתחם הכנסת נעשתה הכנסת לגוף המוביל את הקמתה. ב-1967 שלחה הכנסת חוזר לאמנים ישראליים ובו הזמנה לעצב גלעד לנופלים. ועדה בראשות יו"ר הכנסת קדיש לוז בחרה בהצעה שהגישו הפסלת בתיה לישנסקי, אחותה של רחל ינאית בן צבי שעשתה לעצמה שם במצבות הזיכרון לנופלים שעיצבה ברחבי הארץ, והאדריכלים דן ואילנה אלרוד.¹⁵⁸ בין חברי הוועדה היו נציגי המועצה הציבורית להנצחת החייל וארגון יד לבנים. בוועדת המומחים שליוותה את המכרז היו חברים אדריכל בניין הכנסת יוסף קלרוויין, דורה גה, שעיצבה את פנים המשכן, ואדריכל הנוף ליפא יהלום. בעוד קלרוויין קיבל את ההצעה המשותפת של האדריכלים ושל הפסלת, יהלום וגד קבלו את החלק האדריכלי אך דחו את החלק הפיסולי של ההצעה.¹⁵⁹

עלות האנדרטה נאמדה ב-100,000 לירות. הנוסח הישראלי של אנדרטת החייל האלמוני שהציעה בתיה לישנסקי היה בצורת תבליט היוצק את הרעיון שבבסיס השיר מגש הכסף של אלתרמן בתבנית פיסולית של אבן. התפיסה של לישנסקי הייתה של הלוחם כדמות קיבוצית, שאין לה תווים אינדיבידואליים. על פי העיתונאית נעמי גוטקינד, התבליט הקריין “תמצית מרוכות לתחושת החיים שלנו בארץ”:

תשע דמויות בולטות בו. השתיים הקדמיות – עלם ועלמה. הם מתפרצים קדימה. זרועם שלוחה, כמו אווזות במשא בלתי נראה [...] מאחוריהם באגרופים קמוצים, אווזים בנשק שגם הוא בלתי נראה, צועדים שבעה חיילים, עיניהם מופנות ישר נכחם [...] ¹⁶⁰

לישנסקי עיצבה את התבליט; האדריכלים אלרוד תכננו את שביל הגישה, את הקיר שעליו יונח התבליט ואת המסד מאבן או מאבן מלאכותית בגודל של חמישה מטרים אורך ושניים וחצי מטרים גובה.¹⁶¹ התבליט של לישנסקי זכה לאישורם של רבנים

¹⁵⁷ י' עמיר לק' לוז, 20 בדצמבר 1966, אצה"ל 1967/1993–397.

¹⁵⁸ דבר, 15 בספטמבר 1967, עמ' 8.

¹⁵⁹ סיכום מס' 39 משיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 6 ביולי 1970, ארכיון הכנסת (להלן: אה"כ), עמ' 1.

¹⁶⁰ נ' גוטקינד, 'מגש הכסף של בתיה לישנסקי', הצפה, 24 בינואר 1969, עמ' 15.

¹⁶¹ ב' לישנסקי לר' ברקת, 12 באפריל 1970, אמ"ל 14–1264–104–IV.

שביקרו בסטודיו של הפסלת כדי לבדוק אם היצירה העתידה להיות מוצבת בכנסת אינה מפרה את הציורי לא-תעשה לך פסל וכל-תמונה. (שמות כ, ג) דעתם של הרבנים נחה מכיוון והתבליט לא הציג דמויות אדם שלמות.¹⁶² הפסלת העריכה את שכר עבודתה ב-30,000 לירות.

בנובמבר 1969 החלה הכנסת השביעית את כהונתה; עם כניסתו לתפקיד, יושב ראש הכנסת ראובן ברקת (המערך) נדרש לתכנית שירש מקודמו להקמת האנדרטה ברחבת הכנסת. כפי שהעיד מאוחר יותר, התכנית "לא נראתה בעיני" וכי התכנית שהתקבלה "איננה עונה בצורה נאותה לרצוננו להקים אנדרטה שתהייה לכבוד לזכרם ויהיה בה משום ביטוי הולם לערך הסמלי של האנדרטה הזאת".¹⁶³ בפגישה שהתקיימה בפברואר 1970 עם סגני היו"ר דיווח ברקת כי עלות הקמת האנדרטה הגיעה ל-300,000 לירות. הוא הציע לבדוק לא רק את נושא התקציב אלא גם "לבחון מחדש" את האנדרטה המוצעת.¹⁶⁴ לצורך זה הוא הקים ועדה של סגני היו"ר שבראשה עמד יצחק נבון (המערך). משלחת שכללה את יצחק נבון, קצין הכנסת יצחק בנגל ויהודה מרון, ראש המחלקה להנצחת החייל, ביקרו בסטודיו של הפסלת ואצל האדריכלים. בעקבות הביקור דיווח נבון ליו"ר הכנסת כי "לא התרשם מן התבליט שהוכן כהצעה לאנדרטה".¹⁶⁵ הוא הוסיף כי אכן יש מקום להנציח את חללי צה"ל ברחבת הכנסת, אך פקפק בכך שהתבליט המוצע "קולע למטרה ומרשים דיו". הוא הוסיף כי בעלי ההצעה העלו את עלות המיזם ל-350,000 לירות. לדעתו צריך היה "לסיים את העניין" באמצעות מתן פיצוי הולם לפסלת, מעבר למקדמה שקיבלה, או לפתוח מחדש את ההצעה.

בדיון בישיבה של יו"ר הכנסת עם סגניו שנערכה ביוני 1970 טען ברקת כי גם בעיניו עניין הפסל היה "מפוקפק", והציע כי במקום זאת יש לאתר ברחבת הכנסת "פינה בה תוצב אש תמיד ולידה טבלה, ובה ייחרתו פסוקי יזכור".¹⁶⁶ יצחק נבון תמך בהצעת ברקת. מרדכי זר (המערך) התנגד לפסל והציע במקום זאת לייעד חדר מיוחד בכנסת להנצחת זכר החללים. טובה סנהדראי (מפד"ל) ציינה כי לא התלהבה מהאנדרטה וסברה כי אין טעם בהמשך המשא והמתן עם הפסלת. בן ציון קשת (גח"ל) תמך בהקמת הפסל כדי למנוע דחיית ההנצחה: "לוח הוא פתרון זמני אבל ידחה את

162 גוטקינה, 'מגש הכסף של בתיה לישנסקי', שם.

163 ר' ברקת לג' מאיר, 10 במאי 1971, אה"כ 31851.

164 סיכום מס' 17 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 23 בפברואר 1970, אה"כ.

165 סיכום מס' 35 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 15 ביוני 1970, אה"כ, עמ' 2.

166 שם, שם.

הקמת האגודה לדורות".¹⁶⁷ שלמה רוזן (המערך) ציין כי אינו מתנגד לאגודה, אך תמך בהצעת יו"ר הכנסת בטענה שיעבור זמן רב עד שתיבנה האגודה. צבי צימרמן (גח"ל) תמך בהצעת היו"ר להציב "אש תמיד" ברחבת הכנסת וטען שאין לפתוח מחדש את הדיון בהצעה עם הפסלת. ברקת סיכם את הדיון בהדגישו את הצורך להביא בחשבון את הזמן: "עדים אנו לחללים יום יום ונחטא לזכרם אם נשהה את הנצחתם לימים רבים".¹⁶⁸

בתגובה להתנגדות הכנסת להמשך מיזם ההנצחה פנו האדריכלים והגישו הצעת מחיר חדשה של 139,000 לירות. אלא שהורדת העלות לא שינתה את דעתו השלילית של נבון על האגודה.¹⁶⁹ בדיון עם יו"ר הכנסת הוחלט כי אין לפתוח מחדש את שאלת הקמת האגודה, וכי יו"ר הכנסת יודיע לבעלי ההצעה על דחייתה. המועצה הציבורית להנצחת החייל ערערה על ההחלטה ופנתה ליו"ר הכנסת בבקשה להשמיע את דברה. לאחר שנפגש עם רחל ינאית בן צבי ומרדכי בדולח, נציג יד לבנים, הסביר יו"ר הכנסת שאין חילוקי דעות בנוגע לצורך בהנצחה, "אך אשר לאגודה שהיא מצבה לדורות, נוכחנו שהטיפול בהצעות יתמשך מאוד וידחה הצבת יד לזכר חללי צה"ל".¹⁷⁰ מאוחר יותר נפגשו גם הפסלת והאדריכלים עם יושב ראש הכנסת ומחו על דחיית ההצעה שהציעו לאגודה.

יו"ר הכנסת לא חשף בפגישה את עמדתו השלילית להצעה של לישנסקי. לאחר שהציג בפני הפסלת והאדריכלים את עמדת רוב חברי הוועדה האמנותית נגד החלק הפיסולי של ההנצחה הסביר יו"ר הכנסת כי ייתכן כי הדבר עלול להוביל "להסתבכות ציבורית או משפטית" וכי עליו לקבל ייעוץ משפטי.¹⁷¹ זאב שרף, המזנה ליועץ המשפטי של הממשלה, פסק כי זכותה של המדינה לעצור הזמנת עבודה בכפוף לתשלום פיצויים.¹⁷² הוא גם הצביע על כך כי ההחלטה לבחור באגודה שהציעה לישנסקי הייתה בעייתית משום קרבת המשפחה בינה ובין רחל ינאית בן צבי, שהייתה חברה בוועדת המכרז. בישיבת המועצה הציבורית קבע חבר המועצה ראובן מס כי יש להצטער על כך

167 שם, שם.

168 שם, שם.

169 סיכום מס' 39 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 6 ביולי 1970, אה"כ, עמ' 2.

170 סיכום מס' 41 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 20 ביולי 1970, אה"כ, עמ' 1.

171 סיכום מס' 43 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 27 ביולי 1970, אה"כ, עמ' 3.

172 סיכום מס' 45 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 3 באוגוסט 1970, אה"כ, עמ' 2.

שרחל ינאית בן צבי נבחרה לייצג את המועצה הציבורית "כי זה יצר דבר לא נעים לגמרי" – התייחסות מרומזת לבעייתיות שהייתה לקרבת המשפחה בין נציגת המועצה ובין הפסלת.¹⁷³

בינואר 1971 הודיע יו"ר הכנסת כי סיכם עם בתיה לישנסקי ועם רחל ינאית בן צבי על הסרת ההצעה לאנדרטה ברחבת הכנסת.¹⁷⁴ במה שכנראה היה מחווה של רצון טוב וכפיצוי על ביטול ההתקשרות הקודמת בין הכנסת ובין הפסלת נפגש יו"ר הכנסת עם רחל ינאית בן צבי. כפי שדיווחה למועצה הציבורית, יו"ר הכנסת מסר לה על החלטתו להציב את אנדרטת מגש הכסף בפנים המשכן.¹⁷⁵ בפגישה שערך עם בתיה לישנסקי הוסכם כי תכין תבליט עשוי ברונזה לזכר הנופלים ובו שתי דמויות בלבד, וכי יו"ר הכנסת יראה את התבליט לפני התחלת יציקתו.¹⁷⁶ התבליט אמור היה להיות מוצב "במקום נכבד" במשכן הכנסת.¹⁷⁷ עלות התבליט בסך 36,000 לירות אמורה הייתה להתחלק בין הכנסת ובין משרד הביטחון. על פי בתיה לישנסקי, באפריל 1972 ביקר יו"ר הכנסת ישראל ישעיהו בסטודיו שלה והביע את שביעות רצונו מתבליט הגבס, אלא שביקש לעכב את היציקה עד שישוב עם שלושת סגניו לראות את התבליט;¹⁷⁸ מאוחר יותר אישר יו"ר הכנסת כי אכן ההצעה עשתה עליו "רושם טוב".¹⁷⁹ לטענת הפסלת, למרות הבטחתו ופנייתיה החוזרות אליו יו"ר הכנסת לא שב לבקר בסטודיו. ביולי 1974 הודיע היועץ המשפטי לממשלה לעורך הדין של לישנסקי כי נשיאות הכנסת החליטה שלא להכניס פסלים לכנסת. כפי שדיווחו העיתונים, הפסלת החליטה לתבוע את מהמדינה פיצוי בסך רבע מיליון לירות בגין הפרת הסכם. התבליט נתרם על ידי האמנית למוזיאון ההגנה (בית גולומב בתל אביב) והוא מוצג בקומת הכניסה.

173 ראובן מס, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחה, 1 בספטמבר 1970, עמ' 2, אצה"ל – 150-2849/1997.

174 סיכום מס' 69 מיישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 11 בינואר 1971, אה"כ, עמ' 1.

175 רחל ינאית בן צבי, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, עמ' 1, אצה"ל – 166-2849/1997.

176 זיכרון דברים, פגישה של יו"ר הכנסת ובתיה לישנסקי, 18 במרץ 1971, אה"כ, תיק הוועדה לרכישת חפצי אמנות.

177 י' בנגל לא' פינק, 21 במרץ 1971, שם.

178 דבר, 16 באוקטובר 1974, עמ' 3; מעריב, 16 באוקטובר 1974, עמ' 4.

179 ישראל ישעיהו, פרוטוקול ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 15 באוקטובר 1972, אה"כ. בדבריו התייחס ישעיהו לבלבול שנוצר בנוגע להמשך הקשר עם לישנסקי: "היו בעניין גלגולים [...] חברי הנשיאות טענו שבכלל הסתיים הקשר עם גב' לישנסקי ויש פרוטוקולים כאלה וכאלה. יש פרוטוקול שלפיו הפסיקו את הקשר עם גב' לישנסקי ואחר כך הייתה פגישה עם היו"ר המנוח והקשר אתה חודש ועל יסוד זה הכינה מה שהכינה": שם, שם.

“בדמם הבקר יעלה”

נציגי משפחת השכול השתמשו בהון המוסרי שלהם ולחצו לממש את ההחלטה להקים את האנדרטה הלאומית. בקיץ 1970, כאשר התברר כי הכנסת החליטה לדחות את העיצוב של בתייה לישנסקי ובשל האפשרות כי ייתכן שייערך מכרז נוסף לבחירת הצעה חדשה, פנה יו"ר המועצה הציבורית להנצחה ליו"ר הכנסת והציג תאריך יעד להקמת האנדרטה: תשל"ג, היא שנת ה-25 להקמת המדינה. בפנייתו המליץ להקים ועדת שופטים "של בעלי סמכא בעניין עיצוב האנדרטה הזאת", והדגיש כי מן הראוי שבין חבריה יהיה גם נציג המועצה הציבורית להנצחה.¹⁸⁰ בתשובה הבטיח ברקת שיתוף פעולה עם המועצה הציבורית.¹⁸¹ מברק ששלח יו"ר יד לבנים ליו"ר הכנסת כשבועיים לאחר מכן לא הותיר מקום לספק באשר לעמדתם של ההורים השכולים:

האנדרטה ברחבת הכנסת עדיין לא הוקמה והדבר מרגיז ומקומם את המשפחות השכולות. מרכז יד לבנים תובע לגשת ללא דחיות נוספות להגשמת המשימה.¹⁸²

בישיבת המועצה הציבורית להנצחה שנערכה שבועות ספורים לאחר שנשלח המברק של יד לבנים ליו"ר הכנסת מסר פנחס אבישר, יו"ר המועצה, כי הכנסת החליטה לתכנן אנדרטה חדשה.¹⁸³ רוב החברים סברו שאין להתנגד לתכנית זו. אבישר הדגיש כי גישת המועצה היא שהכנסת היא הגוף המופקד על הקמת האנדרטה, "ואם לא תקיים אז נבוא בטענות". כפתרון ביניים הוחלט להקים אנדרטה זמנית. בפגישה שערך בפרוור 1971 עם נציגי המועצה הציבורית להנצחת החייל ויד לבנים הציג יו"ר הכנסת את התכנית להקמת "האנדרטה הזמנית בצורת אש תמיד" ברחבת הכנסת.¹⁸⁴ הוא לא הבחין בפרדוקס בדבריו: אנדרטה זמנית אינה "אש תמיד". יו"ר הכנסת הסביר את הפשרה: השאיפה הייתה להקים "אנדרטה גדולה ומרשימה", אך מפאת קוצר זמן הוחלט להקים "גלעד זמני ברחבת הכנסת".¹⁸⁵ צורת הגלעד הייתה גל אבנים מתוכו "תפרוץ אבוקה שתהייה גל תמיד".¹⁸⁶ לדעתו של ראובן ברקת לא הייתה ודאות שהקמת האנדרטה הקבועה תסתיים במהלך כהונתה של הכנסת המכהנת. פנחס אבישר, יו"ר המועצה

180 פ' אבישר ליו"ר הכנסת, יולי 1970 (כ"ז), אה"כ 31851.

181 ר' ברקת לפ' אבישר, 29 ביולי 1970, אה"כ 31851.

182 ז' חביב לר' ברקת, 10 באוגוסט 1970, אה"כ 31851.

183 פנחס אבישר, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחה, 1 בספטמבר 1970, עמ' 2, אצה"ל 150-2849/1997.

184 פ' אבישר לר' ברקת, 15 במרץ 1971, אה"כ 31851.

185 פנחס אבישר, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחת החייל, 4 במרץ 1971, עמ' 1, אצה"ל 166-2849/1997.

186 חיים יחיל, שם, שם.

הציבורית, הציג את עמדת המועצה ולפיה "האנדרטה הגדולה" צריכה להיבנות עוד במהלך כהונתה של הכנסת הנוכחית.

בישיבת יו"ר הכנסת והסגנים שנערכה יום לאחר הפגישה עם נציגי משפחת השכול מסר יו"ר הכנסת כי החלה העבודה להקמת "גלעד ובו נר תמיד".¹⁸⁷ על הביצוע הופקד יצחק בנגל, קצין הכנסת. על פי לוח הזמנים, נר התמיד יוצב במקום שנקבע לו לפני יום הזיכרון תשל"א.¹⁸⁸ הגלעד שהוקם לזכר הנופלים היה שעתוק של המשוואה שהודלקה באירוע החגיגי לרגל חנוכת משכן הכנסת באוגוסט 1966. בסיסו של הגלעד, בהתאם למובן המקורי של המונח המקראי, היה בצורת גל אבנים, ועליו הוצב פסל הסנה הבווער של הפסל דוד פלומבו. בסיס הגלעד נבנה מאבנים שנאספו מחלקי הארץ השונים,¹⁸⁹ ובכך ייצג את המולדת שעל מזבחה נפלו אלה שהגלעד מוקדש לזכרם. הפסל דוד פלומבו עיצב את שערי הברזל של הכנסת ו"השאיל" את פסל הסנה הבווער להדלקת המשוואה בעת טקס חנוכת משכן הכנסת שנערך באוגוסט 1966, טקס שנערך כשבועיים לאחר שהפסל נהרג בתאונת דרכים.¹⁹⁰ על פי תיאור הטקס בעיתונות, נחום ניר, יו"ר הכנסת לשעבר שהתכבד בהדלקת המשוואה, "שם פניו [...] לעבר גל אבנים עגולות עליו נבנתה משוואה ציורית מגזרי מתכת שרותכו זה לזה".¹⁹¹

אש התמיד ברחבת משכן הכנסת, צילום: יעקב סער, לשכת העיתונות הממשלתית

187 סיכום מס' 76 מישיבת יו"ר הכנסת והסגנים, הכנסת השביעית, מושב ראשון, 22 בפברואר 1971, אה"כ, תיק גלעד.

188 ח' מן ל' בנגל, 22 בפברואר 1971, אה"כ, תיק גלעד.

189 ל' יהלום וד' צור ל' בנגל, 7 במרץ 1971, אה"כ, תיק גלעד.

190 מעריב, 19 באוגוסט 1966, עמ' 61.

191 מעריב, 31 באוגוסט 1966, עמ' 2.

אף אם הכוונה הייתה לגלעד זמני בלבד, ההחלטה להקים ברחבת הכנסת גלעד בצורת פסל המשמש נר תמיד התמקדה במרכיב ליטורגי שהיה מזוהה מאז 1923 עם קבר החייל האלמוני בפריז. משואות ונרות זיכרון היו גם לחלק בלתי נפרד מהליטורגיה של פולחן הריבונות בישראל. הדלקת המשואות בהר הרצל הייתה שיאו של טקס המעבר בין יום הזיכרון ובין יום העצמאות. הדלקת נר זיכרון המתפקד כנר נשמה הייתה היבט חשוב של ציון יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בערים שונות. בנתניה הודלק נר התמיד ליד האנדרטה לנופלים בכיכר העצמאות. כבר ב-1951 הודלק בהר ציון שבירושלים נר זיכרון לזכר הנופלים. מהאש של נר הזיכרון הודלק לפיד שהועבר בידי אב שכול לכיכר בר כוכבא, שם הודלק נר זיכרון. על פי המסורת שהתגבשה, הטקס נערך במעמד נשיא המדינה בצמוד לצפירה בבוקר יום הזיכרון.¹⁹²

הכיתוב על הגלעדים שנבנו בארץ היה היבט משמעותי של המסר התרבותי שלהם. בעניין הכיתוב על הגלעד ברחבת הכנסת נקבע כי יו"ר הכנסת יתייעץ עם חיים יחיאל, נציג המועצה הציבורית להנצחה, המשורר והאב השכול יהושע טן-פי וחיים גורי. דגם מקובל לכתובות שנקבעו על גלעדים בישראל היה פסוק תנכ"י, כמו "הצבי ישראל איך נפלו גיבורים" מקינת דוד על שאול ויהונתן, או ווריאציות שונות על המילה "לזכר". הכתובת שבחר יושב ראש הכנסת הייתה "ובדמם הבקר יעלה" משיר העץ של המשוררת לאה גולדברג, שנפטרה שנה קודם לכן.¹⁹³ בחירה זו בפסוק מהשירה העברית החדשה (כיתוב זה גם הופיע על מצבת הזיכרון במושב בית חנן) הדגישה את העדכניות התרבותית של המסר המילולי. השילוב של השפה הפיסולית של פלומבו והשפה השירית של גולדברג יצקו את הזיכרון בתבנית מודרניסטית מובהקת.

טקס הקדשת הגלעד נערך בערב יום הזיכרון תשל"א.¹⁹⁴ בטקס השתתפו יו"ר הכנסת וסגניו, חברי המועצה הציבורית להנצחת החייל ונציגי יד לבנים. לפי הנהוג, הטקס כלל נאום קצר, קדיש ותפילת אל מלא רחמים. שיאו של טקס הקדשת הגלעד היה הדלקת נר התמיד: אם שכולה העבירה את הפיד הבוער ליו"ר הכנסת שהדליק את נר התמיד.¹⁹⁵ לאחר תום הטקס בכנסת הוסעו נציגי יד לבנים והמועצה להנצחת החייל לכותל, לטקס פתיחת אירועי יום הזיכרון והדלקת נר התמיד שם.

על פי הדגם שנקבע ב-1923 בפריז, נר התמיד שהודלק על ידי יו"ר הכנסת ברחבת הכנסת ערב יום הזיכרון תשל"א אמור היה לבעור ללא הפסקה. במהלך החודשים

192 דבר, 3 במאי 1968, עמ' 6.

193 ש' יעקובסון לסגני יו"ר הכנסת, 1 באפריל 1971, אה"כ, תיק גלעד.

194 'גלעד לנופלים', דבר, 28 באפריל 1971, עמ' 3.

195 'טקס הקדשת גלעד לזכר הנופלים', 26 באפריל 1971, אה"כ, תיק גלעד.

הקרובים התברר כי נדרשו 16 בלונים של גז, כל אחד במשקל 48 ק"ג, בעלות של 636 לירות לחודש, כדי לתחזק את נר התמיד. שאלת העלות לא עלתה על הפרק בעת תכנון הגלעד. לאחר שהופעל, ובעקבות פנייה של הכנסת, אישרה חברת פזגו הנחה של 5% במחיר הגז שסופק למתקן.¹⁹⁶ כחצי שנה לאחר שהופעל נבדקה האפשרות לחסוך בעלות. חברת פזגו הציעה לוח זמנים חסכוני להפעלת המתקן: בין השעות 08:00 עד נעילת הבניין בימי השבוע; בימים שבהם מתקיים אירוע לכבות את המתקן שעה לאחר האירוע, כאשר ביום הזיכרון לנופלים יפעל המתקן 48 שעות ברצף, מערב יום הזיכרון עד מוצאי יום העצמאות.

"נר תמיד"

הגלעד שנקבע ברחבת הכניסה לכנסת נועד לשמש כפתרון ביניים בלבד. בפגישה שנערכה בפברואר 1971 בין יו"ר הכנסת, נציגי המועצה הציבורית להנצחה ונציגי יד לבנים התברר כי הסכמת ההורים השכולים ל"אנדרטה הזמנית בצורת אש תמיד" הייתה מותנית בהתחייבות של יו"ר הכנסת ש"תכנון האנדרטה הקבועה יתחיל בכל ההקדם ויעשו כל המאמצים שהיא תעמוד על תילה בעתיד הלא רחוק".¹⁹⁷ בהתאם לסיכום עם המועצה הציבורית להנצחה ויד לבנים פנה ברקת לגולדה מאיר, ראש הממשלה, והציע להרכיב ועדה שתדון בהקמת האנדרטה הקבועה "לזכר חללי צה"ל שתקום בתחום הכנסת".¹⁹⁸ כתב המינוי של הוועדה קבע:

בקשר להצעה להקים אנדרטה לאומית לחללי צה"ל תוקם על דעת הכנסת והממשלה בעצה עם נציגי יד לבנים והמועצה הארצית להנצחת החייל ועדה שתבחן את ההצעה ותקבע בהתאם למסקנותיה את התכנית לאנדרטה.¹⁹⁹

ימים ספורים לאחר שיו"ר הכנסת פנה לראש הממשלה והציע לכנס את הוועדה המשותפת פנה ראש עיריית ירושלים טדי קולק ליו"ר הכנסת בהצעה לשקול את האפשרות למקם את ההנצחה הלאומית של הנופלים בבית יד לבנים בתכנונו של האדריכל דוד רזניק שעתידי היה להיבנות בירושלים בסמוך לבית החייל, בקרבת מקום לכנסת:

196 מ' לוי לכנסת ישראל, 22 ביוני 1971, אה"כ, תיק גלעד.

197 פ' אבישר ליו"ר הכנסת, 15 במרץ 1971, אה"כ 31851.

198 ר' ברקת לג' מאיר, 10 במאי 1971, אה"כ 31851; א' פינק למנהל הכללי, 9 בפברואר 1973, אצה"ל 168-2849/1997.

199 מ' בדולח, פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה לחללי צה"ל, 6 במרץ 1973, אה"כ, עמ' 5.

עקב צורתה היפה המונומנטלית של יד לבנים וקרבתה לכנסת אני מציג לשקול אם יש אפשרות כי בגלעד זה תנציח המדינה, בבירת ישראל, את כל הנפלים.²⁰⁰

בתשובתו לקולק הסביר ברקת כי לא ידע על יד לבנים, והוסיף כי למצבת הזיכרון שהכנסת החליטה להקים הייתה "היסטוריה ארוכה ומסובכת".²⁰¹ בשלב ההכנה לקראת כינוס הוועדה להקמת האנדרטה הלאומית עלתה על הפרק השאלה העקרונית האם תהיה זו מצבה לחייל הישראלי או היהודי בכלל.²⁰² העלאת השאלה הייתה פועל יוצא של התפתחות שהייתה בלתי תלויה במאמץ של יו"ר הכנסת להקים אנדרטה לזכר הנפלים. ב-1960 תבעו נציגי ארגון נכי המלחמה בנאצים מעיריית תל אביב להקים "בית על שם החייל האלמוני היהודי", כנראה במתכונת בית יד לבנים שנבנה בתל אביב, אך להצעה זו לא הייתה כל תמיכה מוסדית. ב-1969 עלתה היזמה להקים מצבה לזכר "הלוחם היהודי האלמוני" בירושלים על סדר היום הממלכתי. חברי הוועדה היוזמת את הנצחת הלוחם היהודי האלמוני נפגשו עם ראש הממשלה לוי אשכול, והוא התייחס בחיוב לרעיון.²⁰³ אשכול מינה את מנכ"ל משרד הביטחון משה קשתי לעמוד בראש ועדת אד-הוק לקדם את הנושא. הוועדה החליטה לאמץ את המושג "לוחם יהודי אלמוני" וקבעה כי נושא עיצוב המצבה והשגת מימון יכולים להיעשות אחרי הנחת אבן הפינה. ועדת האד-הוק לא קבעה היכן יש לבנות את מצבת הזיכרון. ליזמה לא היה המשך.

בהתאם להתחייבות של יו"ר הכנסת להורים השכולים התכנסה באוגוסט 1971 הוועדה הלאומית "'לבחינת ההצעה להקמת אנדרטה לאומית לחללי צה"ל". הרכב הוועדה העיד על חשיבותה. בראש הוועדה עמד יו"ר הכנסת וחבריה כללו את ראש הממשלה גולדה מאיר, סגן רוה"מ יגאל אלון, שר הביטחון משה דיין (שנבצר ממנו להשתתף בשיבה), הרב שלמה גורן, חברי הכנסת מנחם בגין (גח"ל), אלימלך רימלט (גח"ל) וטובה סנהדראי (מפד"ל), יגאל ידין, חיים בדולח, נציג יד לבנים וחיים יחיל, נציג המועצה הציבורית להנצחת החייל.

בפתח הישיבה הציג יושב ראש הכנסת את השאלה העקרונית אם המדובר היה באנדרטה "לחייל הישראלי או היהודי בכלל". הדובר הראשון היה חיים יחיל, והוא

200 ט' קולק לר' ברקת, 13 במאי 1971, אה"כ 31851.

201 ר' ברקת לט' קולק, 19 במאי 1971, אה"כ 31851.

202 'ועדת האנדרטה', ללא תאריך (כנראה יולי 1971), אה"כ, 31851.

203 א' בן-חור לא' ששון, 11 באפריל 1969, איל"ה.

קבע נחרצות: האנדרטה "צריכה להיות מוקדשת ללוחמים לתקומת ישראל בלבד".²⁰⁴ יגאל ידין ויגאל אלון הסכימו עם יחיל. מנחם בגין טען שיש לחשוב על האפשרות להקים אנדרטה לחייל היהודי, אך הסכים שאין הנושא על סדר היום של הוועדה. ראש הממשלה גולדה מאיר הייתה גם היא בדעה כי האנדרטה "תיוחד ללוחמים בעד (כך!) תקומת ישראל", אך הוסיפה כי "טוב יהיה" אם תוקם האנדרטה לחייל היהודי "למען יידעו כי העם היהודי בגולה לא היה פחדן כפי שנוהגים בני הארץ לחשוב".²⁰⁵ בהודעה לעיתונות שפורסמה למחרת נמסר כי אין זה מסמכותה של הוועדה לדון בשאלת הקמתה של מצבת זיכרון "ללוחם ולמגן היהודי בעולם".²⁰⁶

בדיון הסתמנו שתי מגמות עיקריות. היו שחשבו להשאיר את הגלעד הקיים ברחבת הכנסת, בעוד אחרים סברו שיש להקים אנדרטה שונה במקום אחר.²⁰⁷ חיים יחיל, נציג המועצה הציבורית להנצחת החייל, סבר שהאנדרטה צריכה להיות במקום מרכזי בירושלים, והקמתה לא צריכה לבטל את "הגלעד המרשים" שברחבת הכנסת. מנחם בגין גרס שמקומה של האנדרטה הוא ליד הכנסת.²⁰⁸ יגאל אלון הציע להסתפק בגלעד שברחבת הכנסת. יגאל ידין הצטרף להצעה. הרב שלמה גורן, לעומת זאת, הציע שהמצבה (הוא דחה את השימוש במילה אנדרטה משום שאינה עברית) תוקם בכותל, במקום בו מתקיים הטקס הממלכתי בערב יום הזיכרון.²⁰⁹

נושא אחר על סדר היום היה הכיתוב על האנדרטה. מנחם בגין הוא שהעלה את הנושא לסדר היום, ולאחר מכן התייחסו הדוברים לנושא. בגין הציע להסתפק במילה אחת: "לגיבורינו" או "ללוחמינו", וטען שאין להשתמש במונח "יד לבנים" כי "יש לזכור את האבות והבעלים".²¹⁰ נאמן למסורת התרבותית של שימוש בפסוקים מהתנ"ך למצבות זיכרון, יגאל ידין הציע להשתמש בפסוק מספר יהושע: "וכי ישאלון הבנים..." (הנכון הוא: אֲשֶׁר יִשְׁאַלֹּן בְּנֵיהֶם (יהושע, ה, כא)), ולאחר מכן לתת את "התשובה הנכונה" לשאלה.²¹¹ אלימלך רימלט, חבר סיעת גח"ל בכנסת מטעם המפלגה הליברלית

204 חיים יחיל, סיכום ישיבת הוועדה לבחינת הצעה להקים אנדרטה לאומית לחללי צה"ל, 18 באוגוסט 1971, עמ' 1.

205 גולדה מאיר, סיכום ישיבת הוועדה, שם, עמ' 2.

206 הודעה לעיתונות של דובר הכנסת, 19 באוגוסט 1971, אה"כ 31851.

207 חיים יחיל, פרוטוקול ישיבת המועצה הציבורית להנצחה, 14 בספטמבר 1971, עמ' 3, אצה"ל - 166-2849/1997.

208 מנחם בגין, סיכום ישיבת הוועדה, שם, עמ' 1.

209 שלמה גורן, סיכום ישיבת הוועדה, עמ' 2.

210 מ' בגין, סיכום ישיבת הוועדה, עמ' 2.

211 י' ידין, סיכום ישיבת הוועדה, עמ' 2.

לא הסכים להצעתו של בגין להסתפק במילה אחת, ובמקום זאת הציע לכתוב: "האומה – לגיבוריה שנפלו על עצמאותה".²¹² הרב שלמה גורן הסכים להצעתו של ידין בנוגע לפסוק מיהושע.

נר הזיכרון ברחבת הכותל, ערב יום הזיכרון תש"ל, צילום: פריץ כהן, לשכת העיתונות הממשלתית

בסיום הישיבה הוחלט להמשיך בדיון על מיקום האנדרטה וצורתה באמצעות ועדת משנה שתבדוק הצעות שונות. אלא שכינוס ועדת המשנה התעכב, כנראה גם בגלל חילופי הגברי בכנסת. באפריל 1972 נפטר ראובן ברקת, ואת מקומו על כס היו"ר תפס ישראל ישעיהו. ביולי 1972 החלו הכנות לקראת כינוסה של הוועדה, אלא שאילוצי לוח הזמנים של ראש הממשלה גרמו לדחייה נוספת. הישיבה הבאה של הוועדה המשותפת לכנסת ולממשלה לנושא הקמת "מונומנט מרכזי לאומי" לנופלים במערכות ישראל התכנסה באוקטובר 1972.²¹³ בראש הוועדה עמד יו"ר הכנסת ישראל ישעיהו. השנה הייתה שנת חצי יובל לישראל, והכוונה הייתה לחנוך את הגלעד ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. על סדר היום היו "הצעות לצורת ההנצחה ומיקומה". כפי שהתברר מדברי הפתיחה של יו"ר הכנסת, בשלב זה ברור היה כי האנדרטה הלאומית לא תוקם ברחבת הכנסת, שם ניצב נר התמיד. בניגוד למה שהוסכם בין יו"ר הכנסת ונציגי ההוריים השכולים, נר התמיד שברחבת הכנסת חדל להיות מבנה זמני בלבד.

212 א' רימלט, סיכום ישיבת הוועדה, עמ' 2.

213 ישראל ישעיהו, פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 15 באוקטובר 1972, אה"כ.

במהלך הישיבה עלו רעיונות שונים לגבי צורתה ומקומה של האנדרטה. במידה רבה רעיונות אלו היו פיתוחים של הרעיונות שהועלו בישיבה שנערכה באוגוסט 1971. חיים יחיל, נציג המועצה הציבורית להנצחה, ביקש שהגלעד שיוקם יהיה "פשוט, מכובד ומרשים...לא פסל, עם אש תמיד".²¹⁴ כמו כן הדגיש שהגלעד "לא יהיה בירכתי העיר, אלא במקום מרכזי שיהווה מרכז שאליו יעלו לרגל". בקשה זו הדגישה את הצורך בנגישות לקהל הרחב, דבר שלא היה אפשרי לו נבנה הגלעד בכנסת. יחיל הציג עקרונות כלליים. שאר המשתתפים התייחסו למיקומים קונקרטיים ולערך המוסף הסמלי שיש להקמת הגלעד שם.

כבר בראשית הדיון העלה הרב שלמה גורן (שהחל את כהונתו כרב ראשי לישראל) הצעה, אותה ייחס ליגאל ידין, להקים ליד הכותל נר תמיד; למעשה, בישיבה הקודמת היה זה הרב שלמה גורן שהעלה את ההצעה הזאת. פירוש הצעה זו היה הלאמת הכותל וניכוס המשמעות הדתיות-אסכולוגיות המסורתיות שלו בהקשר של סיפור התקומה. שחרור הכותל המערבי על ידי הצנחנים במלחמת ששת הימים היה אירוע מהדהד בסיפור הניצחון של המלחמה. בערב יום הזיכרון תשכ"ח הדליקו הורים שכולים נר זיכרון לזכר חללי צה"ל בטקס שנערך ברחבת הכותל המערבי.²¹⁵ הטקס שנערך בשנת העשרים למדינת ישראל היה מגורי באופיו. בנוסף להורים שכולים נכחו בו סגן ראש העיר הרב שאר ישוב כהן (מפד"ל), והרב פרלא, ראש המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות. משמרת כבוד של בני-עקיבא ניצבה לידי הלפיד הבוער. בבוקר יום הזיכרון שחל למחרת הודלק נר התמיד בכיכר בר כוכבא בירושלים במעמד נשיא המדינה. בתשכ"ט (1969) החלה מסורת עריכת טקס הפתיחה הממלכתי של אירועי יום הזיכרון לנופלים ברחבת הכותל. ביום הזיכרון תשכ"ז (1967) הדליק נשיא המדינה את נר הזיכרון בביתו.²¹⁶ בתשכ"ט (1969) הוא הדליק את נר הזיכרון ליד הכותל.²¹⁷ הרעיון של גורן להקים "נר תמיד" ברחבת הכותל לא היה בגדר חידוש, אלא מיסוד הקשר שבין הכותל ובין זיכרון הנופלים כחלק בלתי נפרד של הנוף המקומי בכל ימות השנה ולא ביום הזיכרון בלבד.

במקביל להצעתו של גורן עלו רעיונות נוספים באשר למיקומו הרצוי של הגלעד הלאומי. גולדה מאיר העלתה את האפשרות לבנות אותו במקום קרוב ליד ושם ולהר הרצל, דבר שיעצים את המשמעות הסמלית של ההנצחה. מנחם בגין ביקש להדגיש את הסמליות של ירושלים וסבר שהמקום המתאים ביותר הוא "בין ירושלים החדשה

214 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 15 באוקטובר 1972, עמ' 1. אה"כ.

215 דבר, 3 במאי 1968, עמ' 6.

216 דבר, 14 במאי 1967, עמ' 1.

217 דבר, 22 באפריל 1969, עמ' 1.

והעיר העתיקה – סביבת שער יפו". הוא טען נגד השילובים הסמליים שבאו לידי ביטוי במיקומים שהציעו הרב גורן וראש הממשלה: "על יד הכותל לא צריך להוסיף [...] התופעה של יד ושם והשוואה צריכה לעמוד בייחודה".²¹⁸ יגאל ידין דיבר בזכות הרעיון להקים את הגלעד לידי הכותל. הוא חזר על הטענה כי אש תמיד היא רעיון יהודי מקורי שאומץ על ידי "הגויים". לדעתו הצבת הגלעד ליד שער יפו פירושו היה "חילול הקודש". לעניין הכותל הבהיר כי אין הכוונה ליד הכותל ממש, אלא ברחבה שלפניו. כן הציע לבנות מבנה בצורת "אהל" פתוח, כאשר במרכז השטח "תהיה אש תמיד". בהצעה זו תמך גם אלימלך רימלט.

שאלת מיקום הגלעד נדונה בישיבה נוספת שנערכה שבועות ספורים מאוחר יותר. יו"ר הכנסת סבר שמכיוון שבישיבה הקודמת הגיעו הנוכחים להסכמה על מיקום הגלעד ברחבת הכותל, כל שנותר היה לגשת לביצוע.²¹⁹ בעמדה זו תמך נציג יד לבנים. ישראל ישעיהו הציע שהממשלה תחליט על הביצוע ותפקיד את פרטי הביצוע בידי משרד הביטחון. ראש הממשלה הבטיחה להעלות את הנושא לדיון בישיבת הממשלה הקרובה. לדעתה, ראוי היה שלא לפנות לאמן אחד אלא לבחור בין הצעות שונות. אלא שבישיבת הממשלה שדנה בנושא האנדרטה התגלעה התנגדות גורפת להחלטת הוועדה להקים את הגלעד ברחבת הכותל, וזאת בנימוק שאין לפגוע בייחודו של הכותל. בראש המתנגדים ניצב שר הדתות זרח ורהפטיג, שמשרדו היה אחראי למקומות הקדושים ולכותל בכללם. נציגי המחנה הדתי-לאומי היו חלוקים ביניהם. שר הדתות סבר ש"כשם שאין מערבבים שמחה בשמחה כך אין מערבבים קדושה בקדושה", עמדה זו הייתה הפוכה לעמדתו הנחרצת של הרב הראשי גורן, המזוהה גם הוא עם המחנה הדתי-לאומי: "להיפך, צריכים להרבות בקדושה יותר ויותר".²²⁰ במקביל להתנגדות להקמת הגלעד ברחבת כותל עלתה בישיבת הממשלה הצעה להקים "אנדרטה גדולה" על הר הצופים שתהיה "אות לדורות", ותבטא שליטה יהודית על ידי כך "שתתקן את קו האופק של הר הצופים": הכוונה הייתה לקבוע נוכחות יהודית שתתחרה בשליטה של אוגוסטה ויקטוריה בנוף המקומי.

התנגדות הממשלה להחלטת הוועדה גרמה לעיכוב של כשלושה חודשים קריטיים בקידום התכנית שצריכה הייתה להיות מבוצעת עד יום הזיכרון לנופלים במערכות ישראל. הישיבה הבאה של ועדת האנדרטה להנצחת חיילי צה"ל התכנסה בפברואר 1973 בנוכחות שר המשפטים יעקב שמשון שפירא. "הממשלה אינה רואה בעין יפה את

218 שם, עמ' 2.

219 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 1 בנובמבר 1972, אה"כ.

220 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 5 בפברואר 1973, אה"כ.

ההחלטה שלכם", הסביר השר לחברי הוועדה. יו"ר הכנסת פקפק אם ניתן יהיה להקים את האנדרטה לפני יום העצמאות. מנחם בגין התייחס בדבריו לצד הנוהלי של העובדה שהממשלה דחתה את החלטת הוועדה שהתמנתה לדון בנושא: גח"ל לא הייתה מיוצגת בממשלה, ולכן לדעתו להחלטה של הוועדה שהיו בה גם נציגי ציבור מהאופוזיציה היה תוקף של הסכמה לאומית.²²¹ הרב גורן הדגיש כי מדובר היה "בוועדה מחליטה" ולא "בוועדה מיעצת" גרידא. שר המשפטים טען כי הממשלה לא דחתה את ההחלטה, אלא ביקשה לדון בה שוב.

הרב גורן טען כי חלה אי-הבנה, וכי הנושא לא הוצג נכון בישיבת הממשלה: לא מדובר היה בגלעד, אלא ב"נר תמיד" קבוע על פי המסורת היהודית, במתכונת נר הזיכרון שמדליק נשיא המדינה בערב יום הזיכרון בטקס ברחבת הכותל: "נר זיכרון זה דבר צנוע מאוד שאפשר להקים זאת לקראת יום הזיכרון הזה במקום שישימו חול וסולר ויסירו את זה למחרת היום".²²² כשהיא מודעת היטב ללחץ הזמן, הוועדה אישרה את החלטתה הקודמת להקים נר תמיד ברחבה שליד הכותל. הוסכם כי הביצוע יימסר למחלקה להנצחת החייל שבמשרד הביטחון וכי יש לשתף בעניין את האדריכלים שיינבגר וספדי שהופקדו על תכנון הרחבה שלרגלי הכותל המערבי. השר שפירא שב והעלה את הרעיון שעלה בישיבת הממשלה להקים אנדרטה גדולה על הר הצופים. יו"ר הכנסת אישר ש"הרעיון באופן כללי מתקבל", אך ניכר היה שבעבור חברי הוועדה העניין המרכזי היה נר התמיד. הוועדה גם אישרה שזה יהיה שמו. לטענת מנחם בגין, "עלינו להדגיש את הנצחיות של הגורל ושל הזיכרון".²²³

אילוץ לוח הזמנים דרשו פעילות מהירה של משרד הביטחון שהופקד על ביצוע החלטות הוועדה.²²⁴ אלא שהדיון בשאלות העקרוניות של מיקום ועיצוב לא הסתיים. בישיבה של ועדת משנה שהשתתפו בה האדריכלים והפסל יצחק דנציגר הציע ידן להציב במקום שייקבע לכך "אבן גדולה, 15–30 טון שמתוכה ייחצב מקום להדלקת הנר".²²⁵ דנציגר, שלא ביקש שכר לעבודתו,²²⁶ התבקש לאתר גוש אבן מתאים, כאשר ההעדפה הייתה אבן מסיני. שבוע לאחר מכן סירה הוועדה בכותל. על סדר היום של הישיבה שנערכה אחר הסיוור הייתה השאלה היכן להציב את הנר. האפשרויות היו או למרגלות הסוללה או מערבה ממנה, על יד הבניינים. הרב גורן טען בזכות הצבת נר

221 שם, עמ' 2–3.

222 שם, עמ' 4.

223 שם, עמ' 7.

224 א' פינק למנהל הכללי, 9 בפברואר 1973, אצה"ל 168–2849/1997.

225 סיכום, ישיבת ועדת המשנה לעניין נר התמיד ברחבת הכותל, 13 בפברואר 1973, אה"כ.

226 ל' קפלן לגורביץ, 13 במרץ 1973, אצה"ל 168–2849/1997.

הזיכרון למרגלות הסוללה, ודעתו התקבלה ברוב קולות. יו"ר הכנסת, גורן, ידין ובדולח היו בעד, בעוד בגין ויחיל היו נגד.²²⁷

בסיוור בכותל טען נציג משרד הדתות כי אם מדובר אכן בנר תמיד הרי שאין צורך באדריכלים, בעוד שאם מדובר בסלע "ויש צל של ספק-ספקה שיכול לעורר מחלוקת – רצוי לחשוב על כך היטב".²²⁸ יו"ר הכנסת דאג להוציא הודעה לעיתונות כדי להזים שמועות כי מדובר בהקמת אנדרטה ליד הכותל מסלעים שמשקלם 40–80 טון, אלא בהקמת נר תמיד "מאבן אחת או שתיים בגודל צנוע", בהתאם למסורת שנקבעה בערב יום הזיכרון במקום, וכי הסיבה להבאת סלעים מסיני הייתה ששם היו "אבנים יפות ומתאימות".²²⁹ במכתב ששלח ליו"ר הכנסת הביע שר הדתות את הסתייגותו ממיזם ההנצחה ברחבת הכותל. לדעתו אין ליצור לידי הכותל "מוקד נוסף בעל חשיבות עצמאית": מוקד כזה היה בגדר "וכל המוסיף גורע" כיוון שבעיקרון "אין מערבבים קודש בקודש". הוא לא פסל את הרעיון במפורש, אבל הסתייגותו באה לידי ביטוי ברור בהצעה "לשקול את ההנחיות לגבי האיתור ולגבי ממדי נר הזיכרון".²³⁰

לישיבה האחרונה של הוועדה הוזמנו בנוסף לחברי הוועדה גם שר הדתות, האדריכלים המופקדים על תכנון רחבת הכותל ויצחק דנציגר. בתחילת הישיבה עלתה שוב לדיון השאלה העקרונית של הקמת אנדרטה ליד הכותל. שר הדתות חזר על העמדה שביטא במכתב ששלח ליו"ר הכנסת ובו הביע את הסתייגותו מהמיזם. הרב גורן הדגיש שוב כי אין המדובר באנדרטה: "הכוונה העיקרית הייתה להקים נר זיכרון, נר נשמה [...] אני בעד נר שיהיה משהו דקורטיבי, אמנותי, יפה, אבל חס וחלילה שלא יהיה אנדרטה".²³¹ בהתאם להצעה של ידין, הפתרון שהציעו שיינברגר ודנציגר היה לעצב את נר תמיד שמורכב מקבוצה של אבנים שיובאו מסיני בגוון אדמדם ובמרקם פראי שעוצב על ידי הרוח והגשם. גובהן ורוחבן של האבנים שנבחרו היה כמעט שלושה מטר ומשקלן כ-35 טון. מבחינת העיצוב, הרעיון המוצע היה להניח את האבנים בקרקע בשקע בהיקף של 10–12 מטרים ברחבה המרוצפת, דבר שמכתיב את סוג חוויית המפגש עם נר התמיד: "ומי שעובר ליד הנר לא צריך להרים את הראש אלא להרכינו".²³² גובהן של האבנים מעל פני השטח יהיה כ-1.7 מטר, כגובה אדם: "על אף שהאבנים גדולות, הדבר יהיה צנוע בהיקפו".

227 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה לעניין נר התמיד בכותל, 20 בפברואר 1973, אה"כ, עמ' 3.

228 שם, שם.

229 'יוקם נר זכרון בכותל לזכר הלוחמים', דבר, 23 בפברואר 1973, עמ' 5.

230 ז' ורהפטיג ל' ישעיהו, 25 בפברואר 1973, אה"כ 31851.

231 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, ישיבה רביעית, 6 במרץ 1973, אה"כ, עמ' 2.

232 שם, עמ' 4.

הן בגלל משקלו הסגולי של הנושא הנדון והן בגלל הדינמיקה של קבלת החלטות על ידי פורום רחב של בעלי דעה, מאפיין בולט של ישיבות הוועדה היה חוסר היכולת להתקדם בצורה קווית, והדבר התבטא בחזרה שוב ושוב לנושאים שנדמה כי כבר נסגרו קודם לכן. ההצעה העיצובית הייתה בהתאם להנחיות, אך השאלה של היחסים בין נר התמיד ובין הכותל המשיכה להציק לחברי הוועדה. הבעיה הייתה כיצד למנוע מצב שבו המשתתפים בטקסים הנערכים ליד נר התמיד לא יפנו את גבם לכותל. אף על פי שנדמה היה כאילו הנושא סוכם, מנחם בגין העלה הצעה חדשה: להציב נר תמיד עשוי נחושת על הכותל כך שכל מי שמתבונן בנר התמיד פונה גם אל הכותל. לדעת גורן זו הייתה הצעה "חמורה ביותר", וטען שבמקרה כזה יש להציב את הנר על בניין המחכמה שמצפון לרחבת הכותל.

בעקבות ההצעה של בגין הרב גורן גם הביע הסתייגות מהממדים של התכנית שהציג דנציגר: "בהחלט לא התכוונתי למונומנט כזה" אמר, וטען כי יש לחשוב על "אפשרות אמנותית של נר ממש [...] שתהייה אש תמיד, לא מונומנט של אבנים אלא פשוט נר שיידעו שהוא לזכר הנשמות".²³³ ברוח דבריו של גורן, האדריכל ספדי טען ש"הפתרון צריך להיות נר ולא סלעים או אבנים, אלא נר מעוצב ממתכת שיועמד צפונית לרחבה". ההסתייגות של הרב גורן מממדי הגלעד שהציע דנציגר עלתה בקנה אחד עם ההסתייגות של שר הדתות מיצירת מונומנט מתחרה לכותל. אך מתברר כי הרב גורן לא ויתר והציע להעתיק את התכנית של דנציגר לכניסה לעיר העתיקה ליד שער הארמנים.²³⁴ האדריכל ספדי הסביר כי המקום מיועד לבניית טרמינל לאוטובוסים ולמלון, אם כי קיימת האפשרות לדעתו שניתן "לשלב משהו עם המלון". עם קביעת המקום של נר התמיד ליד הכותל היה ברור כי העיצוב חייב להיות צנוע; גורן היה מודע לכך שאימוץ התכנית השאפתנית שהציע דנציגר בהשראתו של ידן יכולה הייתה להתבצע אך ורק אם תורחק מהכותל.

להצעתו של יו"ר הכנסת סירה הוועדה למחרת שוב בכותל בהשתתפות שר הדתות. ההחלטה הסופית הייתה ברוח גישתו של שר הדתות: "הקמת נר תמיד ברחבת הכותל, שיעשה מחומר מתכתי ויהיה צנוע, כלומר, שלא יחרוג ממהות סבירה של נר נשמה לזכר הלוחמים".²³⁵ זאת ועוד: יו"ר הכנסת גם קבע כי שר הדתות היה הסמכות הקובעת לגבי עיצוב גודלו וצורתו של נר התמיד, בעוד משרד הביטחון יבצע את העבודה. תאריך היעד להשלמת הקמת נר התמיד היה יום הזיכרון שיצוין יום לפני

233 שם, עמ' 6.

234 שם, עמ' 7.

235 י' ישעיהו לא' פינק, 29 במרץ 1973, עמ' 3, אה"כ 31851.

יום העצמאות תשל"ג, היא שנת חצי יובל להקמת מדינת ישראל. אלא שכחודש לפני תאריך היעד היה ברור שלוח הזמנים לא היה סביר.²³⁶ בה בעת התברר שלמשרד הדתות לא היה כיסוי תקציבי להקמת נר הזיכרון.²³⁷ ללא מסגרת תקציבית, באחריות משרד ממשלתי שברור היה שאינו אוהד את מיזם ההנצחה ועם לוח זמנים לחוץ במיוחד נעצרה הקמת נר התמיד ברחבת הכותל – וזאת בשלב ההחלטה העקרונית שהושגה לאחר כשנתיים של דיונים סוערים וסיוורים בשטח של הוועדה המשותפת לכנסת ולממשלה.

* * *

הסכמת ההורים השכולים ל"אנדרטה הזמנית בצורת אש תמיד" ברחבת הכנסת הותנתה בהקמת אנדרטה לאומית קבועה, אך כשהוחלט שאנדרטת הקבע תוקם מחוץ לשטח הכנסת התברר כי הפתרון הזמני בכנסת היה לפתרון של קבע. מבחינת נציגי ההורים השכולים, הקמת נר התמיד בכותל לא הייתה משאת נפש. השאיפה שלהם הייתה הקמת אנדרטה לאומית גדולה, ברוח ההצעה ששר המשפטים תמך בה: להקים על הר הצופים "אנדרטה גדולה" שתהיה "אות לדורות". מרדכי בדולח, נציג יד לבנים בוועדה שדנה בהקמת האנדרטה הלאומית לחללי מערכות ישראל, לא הסתיר את מורת רוחו מהרעיון המתגבש של הקמת נר תמיד בכותל: "מה אומר להורים השכולים? דובר על אנדרטה גדולה לאומית והגענו לנר זיכרון. נר זיכרון כזה יש בכל בית בישראל".²³⁸ בפגישה האחרונה של הוועדה נתן בדולח ביטוי לתסכול שחש:

אני בא מטעם המשפחות השכולות...[ובכתב המינוי של הוועדה] לא דובר ונקבע שתהיה ועדה לגבי נר תמיד. מה אני אבוא ואגיד למשפחות שעכשיו דנים? דנו על זה כבר חמש-שש שנים [...] פתאום אני שומע שאנו מדברים על דבר שסימן הזמניות מרחף עליו. הייתי רוצה לשמוע דבר ברור: במה אנו מטפלים, בדבר נצחי, לאומי – או בנר תמיד כמו שאומר כבוד הרב הראשי.²³⁹

אלא שלא רק שלא הוקמה "אנדרטה לאומית גדולה", אלא שגם נר התמיד ברחבת הכותל ירד מסדר היום הלאומי. כך נותר פסל הסנה הבוער של פלומבו עם אש התמיד, שנועד להיות "אנדרטה זמנית", ברחבת הכנסת לגלעד הלאומי המוקדש

²³⁶ ל' קפלן לא' פינק, 10 באפריל 1973, אצה"ל 168-2849/1997.

²³⁷ א' פינק לי' ישעיהו, 13 באפריל 1973, אה"כ 31851.

²³⁸ פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 20 בפברואר 1973, עמ' 3, אה"כ.

²³⁹ פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 6 במרץ 1973, עמ' 5, אה"כ.

לכלל חללי מערכות ישראל. הפתרון הזמני עלה שוב לסדר היום של הכנסת ב-2002 במסגרת הבנייה של האגף החדש של הכנסת. כחלק ממיזם הבנייה הוחלט לחפור חניון מתחת לרחבת הכניסה למשכן, דבר שחייב את העברת הסנה הנוער ממקומו לתקופת העבודות. בנובמבר 2002 נעשתה פנייה למוזיאון ישראל בבקשה לסייע בפירוקו של הפסל והרכבתו מחדש במקומו הקודם: "בשל חשיבות היצירה מעוניינת הכנסת "שעבודות אלו יערכו בליווי, הנחיה ופיקוח של איש מקצוע בעל ניסיון".²⁴⁰ הכוונה הייתה לנצל את הפירוק כדי לבצע עבודת רסטורציה. אנשי מוזיאון ישראל נעתרו לבקשה, ולצורך פירוק הפסל והעברתו ממקומו גובשה תכנית עבודה מדויקת שכללה תיעוד, חיזוק ה"זר" העשוי מתכת על ידי מסגר והעברתו ממקומו.²⁴¹ ההצעה הייתה שהזר, האבן עם הכתובת והלפיד יועמדו באופן זמני בקצה המערבי של המרפסת, והלפיד ישוב לתפקד עם חיבורו לקו אספקת הגז.

במסגרת עבודות הרחבת משכן הכנסת הציע נחום מלצר, האדריכל הראשי של המיזם, לשלב יצירת אמנות במדשאה שברחבת הכניסה. בינואר 2003 הוקם צוות מייעץ לדון בבחירת יצירת האמנות.²⁴² בין ההצעות שעלו לדיון היו גם הצבת ממצא ארכיאולוגי ולא יצירת אמנות. בנוגע לפסל הסנה הנוער של פלומבו קבע הצוות המייעץ כי בניגוד לכוונה המקורית, לא יוחזר הפסל למקומו הקודם. הסיבה להחלטה הייתה שבמהלך פירוקו התברר כי במהלך השנים התבלה הפסל במידה כזאת שלא ניתן היה לשקם או לשחזר אותו. מסקנת הצוות המייעץ הייתה כי יש להציב את הפסל במקום אחר בכנסת מבלי לשקם אותו, ולפנות למספר אמנים שישתתפו בהתחרות סגורה "לעצב עבור הרחבה החדשה של הכנסת פסל חדש שימלא את הפונקציה של אש התמיד".²⁴³ על החשיבות שיוחסה להחלטה זו שביקשה לשנות סדרים נהוגים זה עשרות שנים ניתן ללמוד מכך שבהמלצת ח"כ אברהם בורג, שעמד בראש ועדת ההיגוי להרחבת משכן הכנסת, נעשתה פנייה למנהל מעבדות השימור של מוזיאון ישראל בבקשה שייתן חוות דעת נוספת בנוגע לאפשרות שיקומו של הפסל.²⁴⁴ חוות הדעת הייתה חד-משמעית: מצבו הפיזי של הפסל היה כבי רע.²⁴⁵ האבחנה הייתה כי מעבר לחלודה שתקפה את המתכת, בעיית הבליה הייתה חמורה במיוחד במקומות שנחשפו ללהבות אש התמיד.

²⁴⁰ ש' סופר ל' צלמונה, 27 בנובמבר 2002, תיק ועדת עיצוב, אה"כ.

²⁴¹ דוא"ל, ז' בארד לש' סופר ואחרים, 12 בדצמבר 2002 באדיבות שרון סופר.

²⁴² ש' סופר לח' מלצר, 13 בינואר 2003, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

²⁴³ סיכום, ישיבה שנייה של צוות מייעץ לבחירת יצירת אמנות לרחבת משכן הכנסת, 29 באפריל 2003, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

²⁴⁴ ש' סופר לד' ביגלאיין, 29 במאי 2003, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

²⁴⁵ ד' ביגלאיין לש' סופר, 4 ביוני 2003, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

המסקנה הייתה שלא ניתן היה לבצע שחזור המבוסס על תיעוד, והשבת הפסל למקומו ותפקודו הקודם יגרמו לבליה מהירה של המתכת. ההמלצה חד-משמעית: להציב במקום פסלו של פלמובו פסל אחר שיתפקד כנר תמיד.

בפנייה לאמנים שישתתפו בתחרות הסגורה נכתב כי המדובר הוא ב"יצירת אמנות ישראלית עכשווית, שתהווה נר זיכרון לחללי מערכות ישראל ואש תמיד תבער בה".²⁴⁶ בפנייה לאמנים הודגשה חשיבות היצירה, "הן בהיותה סמל למאבק על כינונה של המדינה והן בהיותה חלק מהדימוי החזותי של בית המחקקים הישראלי". למזמין היו דרישות מוגדרות. ממדי היצירה צריכים היו להיות מותאמים לסביבה במובן זה שהיצירה "תתחשב ותכבד את חזית משכן הכנסת ותשולב במרחב שתוצב בו". כן נדרשה היצירה להיות מעוצבת בשפה עכשווית שתוכל לעמוד במבחן הזמן, דרישה שפירושה היה להימנע מפיגורטיביות. כביטוי ללקח מפסל הסנה הבורע של פלומבו, נדרשה היצירה להיעשות מחומר עמיד בבעירה ובכל תנאי מזג האוויר. כמו כן נקבע כי גם ביצירה החדשה תיכלל הכתובת "בדמם הבקר יעלה". התקציב שנקבע להקמת הפסל היה 20 אלף דולר, שכלל את התשלום לאמן ואת בנייתה והבאתה לאתר שם תותקן.

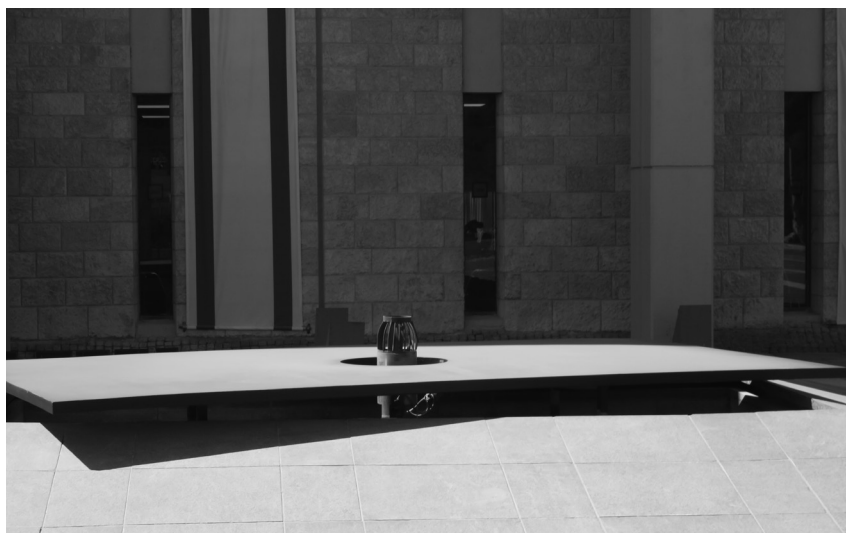
את התחרות ליוותה ועדה מייעצת שחבריה כללו אוצרים ממוזיאון ישראל, אדריכל מיזם הרחבת הכנסת, ונציגי הכנסת: יועצת הכנסת לענייני אמנות ויו"ר ועדת העיצוב של הכנסת. הוועדה המייעצת היא שבחרה את האמנים שאליהם תיעשה פנייה להשתתף בתחרות והיא שבחרה את התכנית הזוכה. ראויה לציון העובדה שבתהליך לא השתתפו כלל נציגים של ארגוני המשפחות השכולות: חברי הוועדה היו כולם מתחום האמנות והעיצוב, והשיקולים לבחירה היו אפוא אמנותיים ואדריכליים, בלי שנשמע קולם של נציגי משפחת השכול. התחרות נערכה בשני שלבים. ביולי 2003 התקבל האישור לערוך תחרות סגורה. באוקטובר 2003 נעשתה הפנייה לאמנים שהתבקשו למסור את ההצעה הראשונית שלהם עד ינואר 2004. האמנים שעברו לשלב השני התבקשו להציע את ההצעה הסופית במאי 2004. ההצעה שנבחרה הייתה של אמן היודאיקה זליג סגל. הגלעד שנבנה ב-2007 הוא מכלול של מלבנים ממתכת ומאבן. במרכז הגלעד לוח פלדה מלבני המונח אלכסוני מעל ברכת מים מוסתרת מהעין שמוקפת במבנה מוגבה, מחופה אריחי אבן כהה. במרכז לוח הפלדה נמצא נר התמיד שבולט מעל פני הלוח. מאחורי הגלעד נמצא הכיתוב "בדמם הבקר יעלה" עשוי מאותיות מעוצבות מפלדה. על פי ההסבר הרשמי על היצירה, "יש בה ביטוי הן לחיים והן למוות, [היא]

246 א' בורג, 'סיוטת פניה לאמנים שישתתפו בתחרות הסגורה', ללא תאריך, תיקי ועדת עיצוב, אה"כ.

מתארת באופן מתומצת, בפשטות ובחסכון צורני את השבר היגון והאבל על מותם של חללינו".²⁴⁷ הכתובת, באותיות לבנות על אריח אבן שחור למרגלות הגלעד, היא:

גלעד לזכר חללי מערכות ישראל
יצירת האמן זליג סגל
תשס"ז 2007

הסנה הבוער של דוד פולומבו, שנעשה גלעד ב-1971 וחדל לשמש להנצחת הנופלים עקב הנזק שגרמה האש הבוערת למתכת, הוצב מחוץ לגדר החיצונית של המשכן, ברחבה שליד הכניסה הראשית להולכי רגל למשכן הכנסת.

הגלעד לזכר הנופלים ברחבת הכנסת שעיצב זליג סגל, צילום: מעוז עזריהו

"לכל איש יש שם"

הנצחת שמות הנופלים החקוקים באבן או חרותים במתכת הייתה להיבט מובהק של תרבות הזיכרון הישראלית כפי שהתגבשה לאחר מלחמת העצמאות. הדבר התבטא ברשימת השמות שהיו לחלק בלתי נפרד מגלעדים רבים שהוקמו בשדות קרב וביישובים. חשיבותו הסגולית של השם בתרבות הזיכרון העברית מנוסחת בשמותיהם של שני שירים קנוניים: אין לנו חיילים אלמונים של יהודה עמיחי מ-1968 ולכל איש יש שם של זלדה מ-1974. שירו של יהודה עמיחי ביטא תובנה שנוסחה כבר ב-1948.

²⁴⁷ א' בלשניקוב לחברי הכנסת ובאי הבית, 20 בנובמבר 2006, מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

הקביעה הקטגורית "אין לנו חיילים אלמונים" מבטאת שתי מחויבויות. האחת היא המחויבות לזהות את החללים ולקבוע את שמם על מצבת הקבר שלהם. מחויבות זו מקבלת משנה תוקף במאמץ הרב המושקע בזיהוי גופות חללים: ב-2011 היה מספרם של ה"חיילים האלמונים", שנקברו מבלי שזוהו (למעט מי שנקברו בקברי אחים), 40 בלבד.²⁴⁸ השנייה היא ההבטחה לזכור באופן פרטני כל אחד ואחד מהנופלים.

הקשר המחייב שבין שם ואיש קיבל מעמד של מבע קנוני בשירה של זלדה לכל איש יש שם שפורסם ב-1974 ונעשה לחלק של רפרטואר ימי זיכרון בישראל, ובאופן מובהק במיוחד של יום השואה והגבורה: "לכל איש יש שם" הוא גם שמו של טקס קריאת שמות הנספים ביום השואה והגבורה ביד ושם שנערך בפעם הראשונה ב-1989 והיה למסורת. שירה של זלדה מדבר אמנם על השמות השונים שיש לו לאדם, אך כמטבע לשון של שפת הזיכרון בישראל השיר הוא הצהרה של מחויבות: לזכור את השם פירושו להכיר בבעל השם כאדם שיש לו סיפור חיים משלו.

"דרך השמות"

בשלב מוקדם של דיוני הוועדה להקמת האנדרטה הלאומית לחללי מערכות ישראל טענה ראש הממשלה גולדה מאיר שהיא מעדיפה שתהליך הקמתה יהיה ארוך יותר, אפילו אם לא יסתיים עד יום הזיכרון, ובלבד שיהיה "מכובד".²⁴⁹ העובדה שגר התמיד לא הוקם לקראת יום הזיכרון תשל"ג, אם כן, לא חייבה את קצו של מיזם נר התמיד ליד הכותל. היא גם לא סימנה את סופו של רעיון הקמת מרכז הנצחה לאומי לכלל הנופלים. קצו של מיזם נר התמיד ברחבת הכותל לא בא לביטוי בהחלטה מפורשת על שינוי מדיניות, אלא בכך שנעלם מסדר היום הממלכתי של הנצחת הנופלים לאחר מלחמת יום הכיפורים שהתחוללה באוקטובר 1973. מבחינת כללי הטקס בעת ביקורם של אישים רמי מעלה בישראל, הנחת זרים למרגלות קבר הרצל, ביד ושם או למרגלות נר התמיד ברחבת הכנסת סיפקה פתרון הולם. העובדה שניתן היה לבחור באתרים שונים יצרה מצב שבו לא היה מסלול אחיד לכל המבקרים רמי מעלה. הנחת זרים למרגלות נר התמיד בכנסת הייתה אפשרית רק כאשר האורח רם-המעלה ביקר בכנסת. בעת ביקורו בירושלים בנובמבר 1977 ביקר נשיא מצרים אנואר סאדאת ביד ושם.²⁵⁰ בעת ביקורו באהל זיכור לא התקיימה תפילה, והסיוור במקום הסתיים בשתי דקות דומייה. מאוחר יותר, בעת ביקורו בכנסת לרגל הנאום שנשא במליאה, הניח סאדאת

248 א' פפר, 'יום הזיכרון: קבר פתוח', הארץ, 9 במאי 2011, <http://www.haaretz.co.il/misc/1.1173502>

249 פרוטוקול, ישיבת ועדת האנדרטה להנצחת חללי צה"ל, 1 בנובמבר 1972, אה"כ.

250 דבר, 21 בנובמבר 1977, עמ' 7.

זר למרגלות נר התמיד שברחבת המשכן.²⁵¹ אפשרות אחרת באה לידי ביטוי בביקורו של נשיא ארה"ב לשעבר ג'ראלד פורד בירושלים בינואר 1979.²⁵² במהלך ביקורו הניח זר על קבר הרצל, ולמחרת הניח זר באהל יזכור ביד ושם.

שאלת ההנצחה הכללית של הנופלים במלחמות ישראל עלתה שוב על סדר היום של ההנצחה הממלכתית בהקשר של מיום הקמתו של הר איתן, הוא "המרכז הלאומי של מערכות ישראל". ממשלת ישראל קיבלה את ההחלטה על המיזם ב-1980, אך פעילות ממשית לקידום המיזם שנקרא בתקשורת "מוזיאון המלחמות" התחילה רק בראשית שנות התשעים.²⁵³ מיזם ההנצחה נועד להיבנות על שטח של 30 דונם על הר איתן, מדרום-מערב לירושלים. למיזם היו שתי פונקציות משלימות. האחת הייתה לספר באופן מוזיאלי את מלחמות ישראל. השנייה הייתה לשמש אתר ההנצחה המרכזי לחללי מערכות ישראל. מיום הר איתן נועד להנציח את כל הנופלים, כולל אלה שלא הונצחו באתרי הנצחה אחרים.²⁵⁴ בעבור מי שקידמו את הקמתו, ההנצחה הממלכתית של הנופלים כולם הייתה בעלת חשיבות עליונה. כפי שהסביר אלוף (מיל') רפאל ורדי, חבר הנהלת הר איתן, "המשפחות השכולות זקוקות לאתר זיכרון מרכזי".²⁵⁵ אל"מ (מיל') פלג תמיר, מנכ"ל עמותת הר איתן, הסביר: "פה אנחנו מדברים על אתר ההנצחה הממלכתי, שבו תבטיח המדינה לכל הנופלים הנצחה לאומית שוויונית".²⁵⁶

תפיסת ההנצחה בהר איתן פותחה ללא כל התייחסות להיסטוריה של דפוסי ההנצחה הממלכתית שנדונו בפורומים השונים שעסקו בנושא מאז 1949. בניגוד לתפיסה של הנצחה ממלכתית ושוויונית הנוצקת בתבנית של "מצבה לחייל אלמוני" או של נר תמיד, בלב תפיסת ההנצחה של הר איתן עמדה ההנצחה השמית, כאשר ההנצחה הממלכתית והשוויונית באה לידי ביטוי בהנצחה הפומבית של שמות הנופלים כולם.

את התפיסה המוזיאלית של התצוגה והקשר שלה עם תבנית ההנצחה באתר גיבשו האוצרים זאב דרורי ואורית שחם-גובר ב-1994. ב-1996 נבחרה התכנית האדריכלית של אברהם יסקי ל"מרכז הלאומי למערכות ישראל בהר איתן". כפי שהסביר יסקי, "הנושא המרכזי של זיכרון והנצחה מטופל בצורה מרחבית".²⁵⁷ על פי הקונצפט הקונצנטרי

251 דבר, 20 בנובמבר 1977, עמ' 4.

252 דבר, 23 בינואר 1979, עמ' 3.

253 א' מילנר, המלחמה על מוזיאון המלחמות, מוסף הארץ, 15 באפריל 1994, עמ' 18-22.

254 ד' שחורי, 'נופלים על ההר', מוסף הארץ, 5 במאי 2000, עמ' 26.

255 מילנר, שם, עמ' 20.

256 שחורי, שם, עמ' 28.

257 ע' סורק, 'המרכז הלאומי למערכות ישראל', מצוי ורצוי 236, 18 באפריל 1996, עמ' 6.

שגיבשו האוצרים, "לב" המוזיאון הוקדש לתצוגות הנושאות: "צבא חברה", "כוח לוחם" ו"אדם בקרב". מסביב לתצוגות הנושאות מוקמו ביתני תצוגה המוקדשים להצגה של מערכות ישראל בשלבים עוקבים של ההיסטוריה הישראלית. את מכלול ההנצחה ייצגה "דרך השמות": קיר זיכרון השקוע באדמה מסביב ל"לב המוזיאלי" בצורת מעגל שקוטרו 150 מטר.²⁵⁸ סדר השמות בקיר הזיכרון נועד להיות כרונולוגי, בהתאם לסדר הזמנים העוקב של מערכות ישראל כפי שנפרש בביתני התצוגה. התפיסה שהנחתה את האוצרים הייתה של הנצחה ש"חובקת" את המכלול המוזיאלי, וזאת כתזכורת תמידית לנופלים במערכות ישראל במהלך הביקור באתר.²⁵⁹ התפיסה של "קיר זיכרון" שקוע באדמה ושמות המסודרים באופן כרונולוגי התכתבה באופן ישיר עם האנדרטה לחללי וייטנאם שנחנכה בוויינגטון הבירה ב-1982.

"והשאר יסופר בתולדות ישראל"

בעקבות העיכוב המתמשך בהקמת מיזם "המרכז הלאומי למערכות ישראל בהר איתן" וההבנה כי המיזם נמצא במצב סופני עלתה על סדר היום של ההנצחה הממלכתית יזמה חליפית: הקמת מרכז הנצחה לאומי בבית הקברות הצבאי על הר הרצל. את הרעיון קידם אריה מועלם, ראש אגף משפחות והנצחה במשרד הביטחון, אלא שהוצאתו אל הפועל אפשרית הייתה רק לאחר שהוכרז ב-2007 באופן רשמי על ביטול מיזם הר איתן. הקונצפט שנקבע היה הקמת "אהל זיכרון" שבו יונצחו שמות הנופלים כולם בכניסה לבית הקברות הצבאי על הר הרצל.²⁶⁰ הנימוקים שניתנו למיזם ההנצחה גדול הממדים לא היו חדשים. כמקום התייחדות ממלכתי עם זכר הנופלים, היכל הזיכרון נועד לבטא את מחויבות הממלכה לזכרם של החללים. כפי שהסביר מועלם, הקמת אתר ההנצחה הממלכתי הייתה מענה לצורך של ההורים השכולים שחששו שבניהם יישכחו לאחר מותם.²⁶¹ נימוק נוסף, שגם הוא הועלה על ידי המופקדים על תכנון הר איתן, היה הצורך להבטיח הנצחה שוויונית: בעוד שמותיהם של חללים מסוימים הונצחו בכמה אתרי הנצחה, שמש של כ-3,000 חללים המופיעים ברשימה הרשמית שבה נכללו ב-2017 יותר מ-23,000 חללים נעדר מאתרי ההנצחה הפזורים ברחבי הארץ. פונקציה נוספת הייתה יצירת אתר לאומי שם יניחו מבקרים רמי מעלה זרים לכבוד הנופלים במערכות ישראל. בדברים שאמר אריה מועלם, הוא התייחס לכך:

258 נ' ונ' רו, הר איתן, עניין מקומי 16, 18 באפריל 1996, עמ' 4.

259 יסודות התפיסה המוזיאלית להר איתן, מסמך פנימי, 13 באפריל 1994, עמ' 9.

260 נ' דביר, 'אדריכלות עם שכול', עכבר העיר, 25 באפריל 2010, <http://www.mouse.co.il/gallery/1.3312721>

261 Luke Tress, 'Israel unveils Remembrance Hall for fallen soldiers ahead of Memorial Day', Times of Israel, 27 April 2017. <http://www.timesofisrael.com/israel-unveils-remembrance-hall-for-fallen-soldiers-ahead-of-memorial-day>

כשבכירי ישראל מבקרים במדינות בחו"ל הם פותחים את ביקורם לרוב בהנחת דגל על מצבת החייל האלמוני באותה מדינה (כך). במדינת ישראל הוחלט שלא יהיה קבר שכזה, ולכן ההיכל הזה יוכל לשמש אח"מים זרים שבאים לביקור רשמי בישראל, ונותנים כבוד לחללי מערכות ישראל.²⁶²

הרעיון להקים את היכל הזיכרון בבית הקברות הצבאי על הר הרצל התכתב עם היוזמה של אנדה עמיר-פינקרפלד מראשית שנות החמישים להקים שם את היכל הגבורה, שבו יישמר החומר הביוגרפי והספרותי של חללי מלחמת העצמאות. ב-2005 נערך מכרז סגור להקמת היכל זיכרון לאומי על שטח של כ-2.5 דונם בכניסה לבית הקברות הצבאי על הר הרצל. ההצעה שנבחרה הייתה של האדריכלים איתן קימל ומיכל קימל-אשכולות. כפי שציין האדריכל איתן קימל, שאלת המיקום אמנם עלתה בדינוי צוות ההיגוי שליווה את מיזם ההנצחה הממלכתי.²⁶³ כזכור, בן גוריון הסתייג מההצעה של אנדה עמיר-פינקרפלד להקים את היכל הגבורה "בסמוך לבית הקברות".²⁶⁴ ימי הזיכרון לחללי מערכות ישראל היו אבני הדרך במסלול ההכרזות הרשמיות על התקדמות מפעל ההנצחה הממלכתי. באפריל 2010 הכריז שר הביטחון אהוד ברק על מיזם ההנצחה הממלכתי לחללי מערכות ישראל. באפריל 2012 אישרה הממשלה את המיזם שעלותו נאמדה ב-40 מיליון ₪. באפריל 2014 נערך טקס הנחת אבן הפינה בנוכחות נשיא המדינה והרמטכ"ל. בניית היכל הזיכרון החלה בראשית 2015 והושקעו בהקמתו כמאה מיליון ₪. המבנה נחנך בטקס ממלכתי ובנוכחות ראשי המדינה ביום הזיכרון תשע"ז (2017). בכניסה להיכל הזיכרון דולק נר התמיד, ומאחוריו הפסוק שמופיע גם בבתי הקברות הצבאיים: פִּי-מִדֵּי דָפְרִי בּוֹ, זָכֹר אֶזְכְּרֶנּוּ עוֹד (ירמיהו לא, יט). במבואה הפנימית של ההיכל מופיעה הכתובת "ההשאר יסופר בתולדות ישראל...", היא השורה המסיימת את מגש הכסף של נתן אלתרמן.

קירות הנצחה עם שמות הנופלים הם מרכיב שגור באדריכלות הזיכרון. לוחות הנושאים שמות יכולים להיות חלק מקיר הנצחה בגן ציבורי או מקובעים לקירות חדרים סגורים, כמו בבתי יד לבנים. היכל הזיכרון מציע תפיסה מקורית של הנצחת שמות החללים במרחב. היכל הזיכרון נבנה בצורת "הר אבן" בגובה של שמונה עשר מטר.²⁶⁵ מבחוץ עשוי המבנה מדרגות בצורת טראסות, המתכתבות עם אדריכלות הנוף של בית הקברות

²⁶² ל' לוי ו' זיתון, 'כל חללי ישראל לאורך 260 מטר של לבנים'; 27 YNET, באפריל 2017, <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4954725,00.html>

²⁶³ דביר, שם.

²⁶⁴ סיכום פגישה בין אנדה עמיר-פינקרפלד ודוד בן גוריון ב-15 במאי 1950, 14 ביוני 1950, אצה"ל 220-221/1970.

²⁶⁵ נ' ריבה, 'הוא לא צועק, הוא לוחש'. הארץ גלריה, 8 במאי 2017, עמ' 4.

הצבאי. לאורך הקירות הפנימיים של המבנה סדורות לבנים שכל אחת נושאת את שמו ותאריך נפלו של חלל. הבחירה בלבנים הנושאת כל אחת שם ותאריך מוות מבטיחה מחד גיסא אחידות בהנצחה ומאידך גיסא מדגישה את היחיד כיחידה נפרדת העומדת ברשות עצמה. השימוש בלבנים כיחידות הנצחה בדידות גם מציע חלופה ממרתקת מבחינה חזותית לתבנית השגורה של קיר זיכרון כרשימה של שמות, תבנית האופיינית ללוחות הזיכרון הצמודים לאנדרטאות. לפרשנותו של האדריכל איתן קימל, הלבנים המקיפות את המרחב הפנימי יוצרות "חומה איתנה",²⁶⁶ ביטוי רב-משמעות בהקשר של אתר שמוקדש לזכר חללי מערכות ישראל. במרכז המבנה עמוד עשוי לבנים ממתכת בצורת פעמון או ארובה הנפתחת כלפי מעלה, לשמיים, ומציפה את החלל הפנימי באור טבעי. המבקר נחשף חזותית לשמות תוך כדי הליכה בשביל ספיראלי באורך 260 מטר המתפתל לאורך הקיר. סידור השמות הוא כרונולוגי, על פי תאריך המוות. התאריכים המוקדמים הם למעלה, והעלייה בשביל המתפתל פירושה הליכה אחורה בזמן. מעבר לשם שמנציחות הלבנים, מנגנון הזיכרון כולל גם נר זיכרון תמיד שיידלק ליד כל שם ביום האזכרה.

לבנה הנושאת את שמו של גרשון דובינבובים, איש חטיבת הנגב של הפלמ"ח שנפל במלחמת העצמאות. צילום: מעוז עזריהו

בנוסף לשמות ולנר הזיכרון, מסכי מגע ויישומים נועדו לאפשר למבקרים להכיר את סיפורי החיים של הנופלים. על החשיבות שייחסו המתכננים למדיה הדיגיטלית ניתן ללמוד מכך שההשקעה בהנצחה אינטראקטיבית הסתכם ב-14 מיליון ₪. השימוש

²⁶⁶ נ' דבורי, 'היכל הזיכרון נחשף: "אבן לכל חלל"', חדשות 2, 27 באפריל 2017, http://www.mako.co.il/news-military/security-q2_2017/Article-10e8c4d9a7fab51004.htm

במדיה דיגיטלית כדי לספר את סיפור חייהם של החללים הוא מסר של עדכניות בעידן שבו מסכי מגע הם חלק בלתי נפרד מחיי היום-יום. השילוב של הלבנים הנושאות את שמות החללים עם מדיה דיגיטלית משלב את התפיסה המסורתית שרואה בשם הכתוב בחומר את חזות ההנצחה עם טכנולוגיה עכשווית המאפשרת גישה מידית למידע המאופסן בצורה ספרתית בשרתים ולא בספריות.

תבנית ההנצחה המשלבת בין השם החקוק באבן לטכנולוגיה דיגיטלית שונה במובהק מתפיסתה של אנדה עמיר-פינקרפלד את היכל הגבורה שיזמה את הקמתו בבית הקברות הצבאי על הר הרצל ב-1950. בהצעתה לא התייחסה כלל להנצחה שמית של הנופלים. על פי חזונה של אנדה עמיר-פינקרפלד, היכל הגבורה נועד לשמש כספרייה שתאצור את ספרי הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות, כאשר על קירות ההיכל יסודרו כ-5,000 ספרים המוקדשים כל אחד לסיפור חיים.²⁶⁷ מעבר למיקומם בבית הקברות הצבאי על הר הרצל, המשותף בין היכל הגבורה שלא הוקם ובין היכל הזיכרון שנחנך לקראת יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל תשע"ז (2017) היה הצבת נר תמיד כביטוי של הנצחה קולקטיבית לכלל החללים. בהיכל הגבורה נר התמיד אמור היה להיות מוצב במרכז האולם שעל קירותיו מסודרים הספרים, בהיכל הזיכרון הוצב נר הזיכרון ברחבת הכניסה.

היכל הזיכרון נועד לתת מענה לצורך להנצחת הנופלים כולם, ביטוי בחומר ובמקום להתחייבות שניסח חיים גורי בשיר הרעות: "אך נזכור את כולם". בעוד ההתחייבות בשיר הוא של הרעים לנשק, היכל הזיכרון יוצק את "נזכור" המנוסח בגוף ראשון רבים לתבנית של מחויבות ממלכתית לזכר החללים ולהורים השכולים. התפיסה הרעיונית שהנחתה את מתכנני היכל הזיכרון הייתה ההנצחה הקבוצתית של שמות החללים, דפוס הנצחה שהופיע לראשונה בפוליס היוונית במאה החמישית לפנה"ס. הדגש הוא בשמו של היחיד, כי "לכל אדם יש שם". בד בבד, המסגרת הקבוצתית של ההנצחה המשותפת מגדירה את "כולם" באופן שוויוני. בהעדר כל התייחסות כתובה לנסיבות המוות, ההנחה הסמויה היא כי הסידור השוויוני של השמות מייצג את שוויון ההקרבה של המונצחים בשמם.

אפילוג

חנוכת היכל הזיכרון בבית הקברות הצבאי שעל הר הרצל הייתה סיומו של הליך מפותל שהתחיל ב-1950 במיזם הקמתו של "גלעד ללוחמי מלחמת השחרור". ההתייחסות השגורה לגלעד זה כאל "מצבת החייל האלמוני" העידה על רוח התקופה. לאחר

²⁶⁷ א' עמיר-פינקרפלד לוועדת השופטים לתכנון הר הרצל, 20 במרץ 1950, אצה"ל 133-758/1953.

מלחמת העולם הראשונה היו החייל האלמוני, כמי שמייצג את קרבנה של האומה, וקבר החייל האלמוני, כאתר מקודש בטופוגרפיה של הזיכרון הלאומי, למרכיבים מכוננים של הליטורגיה הלאומית. הדרך להיכל הזיכרון שנחנך ב-2017 רצופה ביוזמות להקמת אנדרטה ממלכתית לזכר חללי מערכות ישראל שנהנו אמנם מתמיכתם של הדרגים הגבוהים ביותר של ההנהגה הלאומית, אך לא התממשו בנוף הלאומי. סיבות ונסיבות הכישלון של כל אחד ממיזמי ההנצחה העוקבים שעלו על הפרק היו שונות ממקרה למקרה. יזמי ההנצחה הממלכתית התחלפו: החל ביחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון, לאחר מכן כנסת ישראל – לבד ובשיתוף עם ממשלת ישראל, בהמשך מנהלת הר איתן, ובסופו של דבר, משרד הביטחון. גם מקומה המיועד של ההנצחה בגאוגרפיה של ירושלים השתנה בשלבים השונים: כיכר המסדרים בקריה בירושלים, רחבת הכנסת – פתרון זמני שהפך לקבוע, רחבת הכותל, ובסופו של דבר, בית הקברות הצבאי על הר הרצל.

מעבר ליום המוסדי ולמיקומה המדויק בבירה, שאלה מרכזית הייתה מה צורה תלכש האנדרטה הלאומית לחללי מערכות ישראל. בגלגולה הראשון, כמצבת הזיכרון לחייל האלמוני, נדרש כל אחד מהמשתתפים בהתחרות "לבטא ביצירתו היונקת ממסורת העם את גבורת הלוחם שמסר נפשו על עצמאות ישראל". מכיוון שהתחרות לא נערכה, אי אפשר לדעת כיצד ניתן היה לנסח את ההנחיה הזאת במונחים מוחשיים של פסל או תבליט. ההישענות על "מסורת העם" באה לידי ביטוי בהמשך באימוץ נר התמיד המשלב מסורת יהודית של עבודת המשכן, בית המקדש ובית הכנסת עם רעיון נר הנשמה לאזכרת המתים.

הגלעד לחייל האלמוני ונר התמיד ייצגו תפיסה ממלכתית שנמנעה מהנצחה פרטנית של שמות הנופלים. בהקשר הממלכתי, המעבר להנצחה פרטנית של שמות הנופלים נעשה בשנות התשעים במסגרת תכנון מכלול ההנצחה לחללי מערכות ישראל בהר איתן. הרעיון שנבחר היה "דרך השמות" המקיפה את המכלול המוזיאלי ומובילה את המבקרים לאורכו של קיר זיכרון שכתובים עליו שמות כל חללי מערכות ישראל. בכך הותאמה ההנצחה הממלכתית לתפיסה ארכאית אך בעלת עצמה רבה בתרבות המערבית, שלפיה הזיכרון הוא פונקציה של הנצחת השמות בכתב, כאשר השייכות לרשימה מוגדרת היא שמעניקה את ההקשר הרעיוני ואת המשמעות הקיבוצית להנצחה כמרכיב מכונן של הזיכרון הלאומי. עם ההחלטה העקרונית להנציח את השמות, אדריכלות הזיכרון חייבת להיות מנוסחת כתשובה על השאלה כיצד יש לארגן את השמות במרחב. הפתרון המסורתי הוא לוח זיכרון משיש או ממתכת שחקוקים עליו שמות הצמוד למבנה. היכל הזיכרון שנבנה בכניסה לבית הקברות הצבאי על הר הרצל

מציע פתרון מקורי: השמות כתובים כל אחד על הלבנים המחפות את קירות המבנה, וכך נעשים באופן מטאפורי לחומר הבנייה של היכל הזיכרון.

היכל הזיכרון הוא היכל השמות. הנוכחות החזותית של השמות היא חלק מהמרקם הפיזי של פנים ההיכל. אלא שהיכל השמות הוא שמו הרשמי של מבנה הזיכרון ביד ושם המוקדש לשימור שמותיהם של הנספים בשואה. היכל השמות ביד ושם נחנך כחלק מהמוזיאון החדש שנבנה שם ב-2005. הוא משמש ארכיון של דפי העד ובהם מידע על שמותיהם של הקרבנות ומידע ביוגרפי עליהם. שימור דפי העד המקוריים הוא עצמו עדות למאמץ לאחזר את שמותיהם וסיפור חייהם של הקרבנות. היכל השמות מייצג את המחויבות להפוך את הקרבנות האלמונים לאנשים עם שם וסיפור חיים. בה בעת הוא מעיד כי עדיין אין יודעים את השמות כולם. המבקר במקום רואה תצוגה של דפי-עד ושל תצלומים של קרבנות שאינה מתיימרת להציג את כל הקרבנות. בהיכל השמות ביד ושם השמות, ברובם המכריע, סמויים מעין המבקר במקום. בהיכל הזיכרון בבית הקברות הצבאי על הר הרצל השם הנוכח הוא חזות הזיכרון.

החיבור עוסק בגלגוליו של מפעל הנצחת החייל האלמוני בישראל. חלקו הראשון של החיבור מוקדש למופעיו של החייל האלמוני בשיח היישוב היהודי. בהמשך עוסק הדיון בחלוץ האלמוני ובמעפיל האלמוני, מי שאלמוניותם הדגישה את היותם סמלים לנתינה המוחלטת בשירות האומה. חלקו השני של החיבור דן במיזם ההנצחה הממלכתית של החייל האלמוני בירושלים שעלה על סדר היום של משרד הביטחון בדצמבר 1949. בהמשך נדונות החלופות השונות שעלו מאוחר יותר על סדר היום הממלכתי, ביניהן הקמת הגלעד ברחבה שלפני משכן כנסת ישראל ובניית נר תמיד ברחבת הכותל. החיבור מסתיים בדיון בהיכל הזיכרון שנחנך באביב תשע"ז (2017) בכניסה לבית הקברות הצבאי בהר הרצל. בניגוד לתפיסה של חייל אלמוני כייצוג סמלי של ההקרבה הפטריוטית, היכל הזיכרון מדגיש את העיקרון שנעשה חלק מובנה מהאתוס הלאומי לפיו אין בישראל חיילים אלמונים, וכי ההנצחה השמית של כל אחד מהחללים בהקשר קיבוצי ובאופן אחיד וכולל הוא מחויבות של הממלכה לזכר הנופלים ולמשפחות השכולות.

